

“Dövlət Statistika Komitəsi

əsas orqanlardan biridir”

Heydər Əliyev

Mündəricat

səh.

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQİQATLAR

Nemət Xuduzadə

Ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının statistik qiymətləndirilməsində əmək bazarı göstəricilərinin rolu..... 5

Səadət Rəhimova

Ömür uzunluğu göstəricisinin statistik qiymətləndirilməsi..... 11

Famil Niftiyev

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin inkişafına dair..... 18

Günay Əliyeva

Müəssisədə innovasiya və investisiya fəallığının qiymətləndirilməsi..... 23

Gülər Əkbərova

Aktivlərin və öhdəliklərin ədalətli qiymət konsepsiyası çərçivəsində maliyyə hesabatının etibarlılığının və şəffaflığının yüksəldilməsi..... 31

METODOLOGİYA VƏ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİN ƏSASLARI

Elşad Məmmədov

İqtisadi siyasətin nəzəri əsasları: aktual trendlər və inkişaf istiqamətləri..... 37

Эльдар Гулиев

Некоторые концептуальные вопросы и проблемы цифровой экономики..... 43

Arzu Süleymanov

Azərbaycanın makroekonometrik modelinin məlumat bazasının formalaşdırılması xüsusiyyətləri..... 53

Zakir Quliyev

Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafında aqromarketinqin rolu..... 61

Şəfiqə Məmmədova

Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri-tətbiqi məsələləri..... 69

Sevinc Əhmədova

Dayanıqlı inkişaf statistikasının təşkilində məlumat axınlarının idarə olunması..... 78

2020-ci İLİN I RÜBÜNÜN YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

Makroiqtisadi göstəricilər..... 82

Ümumi Daxili Məhsul istehsalı..... 84

Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər..... 84

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri..... 85

Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu..... 86

İqtisadiyyata kredit qoyuluşu..... 86

Dövlət büdcəsinin gəlirləri..... 86

Dövlət büdcəsinin xərcləri..... 87

Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi..... 87

Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi..... 88

Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri..... 88

İxrac olunan mühüm növ məhsullar..... 89

İdxal olunan mühüm növ məhsullar..... 90

AZƏRBAYCANIN STATİSTİKA TARİXİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏN

Zeynalov Hüseyn Yusif oğlu (anadan olmasının 95 illiyinə)..... 91

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları..... 93

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQİQATLAR

UOT: 338.24.01

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-5-10

ÖLKƏNİN DAVAMLI SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ƏMƏK BAZARI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN ROLU

Nemət Xuduzadə

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

Əmək statistikasına şöbəsinin müdiri

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: nemat.khuduzade@stat.gov.az

Açar sözlər: Ümumi Daxili Məhsul, əmək bazarı, insan kapitalı, iqtisadi fəaliyyət, iqtisadi inkişaf.

Ключевые слова: Валовой Внутренний Продукт, рынок труда, человеческий капитал, экономическая деятельность, экономическое развитие.

Keywords: Gross Domestic Product, labour market, human capital, economic activity, economic development.

Dünya ölkələrinin müasir inkişaf istiqamətlərinə nəzər yetirildikdə aydın şəkildə görmək olur ki, daima təkmilləşən iqtisadi proseslərin son nəticəsi sosial vəziyyətin daha da yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. İqtisadi proseslərin əksər hissəsi kapital artımına səbəb olduğu halda, müəyyən bir qismi özlüyündə iqtisadi proseslərin inkişafı ilə yanaşı, sosial proseslərdə yaranan çatışmazlıqların həllinə təsir göstərir. Həmin bu istiqamət iqtisadiyyatın əsas sütunu olan əmək bazarıdır. Ölkələrin əmək bazarının inkişaf etdirilməsi iqtisadi və sosial vəziyyətin daha da yüksəlməsinə xidmət edir. Əmək bazarı demək olar ki, bütün iqtisadi fəaliyyət növlərini bir-biri ilə bağlayan əlaqəli bir sistemdir. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alsaq, əmək bazarının müasir dövrdəki əhəmiyyəti tam aydın olur. Müasir dövrün əsas hədəflərindən biri əmək bazarının kəmiyyətə inkişafı ilə yanaşı, keyfiyyətə də inkişafına istiqamətlənməkdir. Kəmiyyətə inkişaf dedikdə burada bir-biri ilə tərs mütənəsb olan məşğul və işsiz əhali qrupu başa düşülməlidir. Yəni məşğul əhalinin sayının artması işsiz əhalinin sayının azaldılmasına gətirib çıxardacaqdır. İqtisadi fəal əhalinin tərkibində işsiz əhalinin xüsusi çəkisi nə qədər az olarsa, bu halda məşğulluğun müsbət tendensiyası müşahidə olunacaqdır [10]. Keyfiyyət baxımından isə əmək bazarını xarakterizə edərkən burada, əsasən, iqtisadiyyatın elmtutumlu sahələrində fəaliyyət göstərənlərin xüsusi çəkisi başa düşülməlidir. Hazırkı iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq qeyri-neft, ixracyönümlü məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi sahələrində fəaliyyət göstərən işçilərin də sayının artırılması keyfiyyət cəhətdən əmək bazarını xarakterizə etməlidir.

Əmək bazarının seqmentləşdirilməsi öyrənilən zaman, adətən, aşağıdakılardan istifadə edilir:

- sosial-demoqrafik göstəricilər (yaşı, cinsi, ailə vəziyyəti);
- işçi qüvvəsinin əmək bazarında sosial-iqtisadi göstəriciləri (fəaliyyət sahəsi, peşə və vəzifəsi, təhsil səviyyəsi, iş təcrübəsi);
- coğrafi mövqə (inzibati və iqtisadi rayon, şəhər və kənd yerləri)
- işçi qüvvəsinin sosial-psixoloji keyfiyyətləri (şəxsi keyfiyyətlər, sağlamlıq, cəmiyyətin hər hansı bir təbəqəsinə mənsubolma) [1].

Qeyd edilməlidir ki, məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi sahələrində əmək bazarı iştirakçıları öz rəqabətqabiliyyətliliyini daima artırmalıdır. Yəni işçi qüvvəsinin bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində həm işçilərin özləri, həm də işəgötürənlər maraqlı olmalıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı” [2] və o proqramın davamı olaraq hər il qəbul olunmuş müvafiq hüquqi aktlar əsasında çoxsaylı Azərbaycan gənci xarici ölkələrin yüksək reytingli universitetlərində bakalavr, magistr, doktorantura təhsili almış və ölkəmizə qayıdaraq öz bilik

və bacarıqları ilə ölkə iqtisadiyyatının müvafiq sahələrinin inkişafına böyük töhfə verməkdə davam edirlər. Bu kimi gənclərin bilik və bacarıqlarından bəhrələnmək gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatının daha da inkişafına nail olunması əsas məqsədlərdən biridir. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, ölkə universitetlərində təhsil səviyyəsinin yüksək reytingli universitetlərin təhsil səviyyəsinə çatdırılması istiqamətində ciddi islahatlar həyata keçirilməkdədir ki, bu da öz növbəsində gələcəkdə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını və əmək fəaliyyəti zamanı onların daha məhsuldar işləməsinə təmin edəcəkdir. Bununla yanaşı, əmək fəaliyyəti dövründə də işçilər yenidən hazırlıq, ixtisasartırma istiqamətində təhsil almalı və iş bacarıqlarını artırmalıdır. Bunların həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, Dünya İqtisadi Forumunun hər il həyata keçirdiyi İnsan İnkişaf Kapitalı üzrə dünya ölkələrinin reytingində ölkəmiz hər il daha ön pillələrdə qərarlaşır [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişafın müxtəlif fazalarına əmək bazarı vasitəsi ilə təsir göstərməklə müəyyən olunmuş hədəflərə çatmaq mümkündür. Azərbaycanda ümumi iqtisadi inkişafı artırmaq və müəyyən olunmuş hədəflərə çatmaq əsas prioritet kimi qarşıya qoyulmuş məqsədlərdəndir. Bu məqsədlə ölkədə ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülərək yüksək əlavə dəyər yaradan ixrac yönümlü iqtisadiyyata transformasiya əsas prioritet kimi müəyyən olunmuşdur ki, bu da iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməklə ixrac imkanlarının genişləndirilməsinə hədəflənmişdir [8]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri”ndə də həm ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun, həm də qeyri-neft ixracının artırılması dəfələrlə vurğulanmışdır [9]. “Made in Azerbaijan” brendinin və “Bir Pəncərə” İxrac Dəstək Mərkəzinin yaradılması demək olar ki, ixrac imkanlarının genişləndirilməsi çərçivəsində həyata keçirilmiş uğurlu addımlardan hesab olunmalıdır [11]. Qeyd olunmuş fəaliyyət istiqamətləri üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi bir inkişaf tendensiyasına malikdir. Həmin istiqamətlər üzrə ekonometrik qiymətləndirməni həyata keçirməklə bu prosesin riyazi modelini qurmuş olarıq.

Tədqiqatımızda məşğul əhəlinin sayının ölkədə ÜDM və qeyri-neft ixracına təsirlərini qiymətləndirməyə çalışmışıq. Məlumat bazası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 1995-2018-ci illəri əhatə edən illik göstəricilərinə əsaslanır. Göstəricilərdən Ümumi Daxili Məhsul milyon manatla, məşğulluq min nəfərlə, qeyri-neft ixracı isə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının illər üzrə verdiyi ABŞ dollarının manata nisbətən ortaillik valyuta məzənnəsinə uyğun hesablanaraq milyon manatla götürülmüşdür [3,4,5].

Metodoloji yanaşma olaraq ekonometrik reqressiya tənliyinin qiymətləndirilməsi seçilmişdir. Model empirik olaraq EViews 9 statistik proqram paketində realizasiya edilmişdir [6].

Korrelyasiya əmsali:

	ÜDM	Qeyri-neft ixracı	Məşğulluq
ÜDM	1.00	0.77	0.97
Qeyri-neft ixracı	0.77	1.00	0.84
Məşğulluq	0.97	0.84	1.00

Nəticələr göstərir ki, məşğulluqla ÜDM arasında (0.97) və qeyri-neft ixracı arasında (0.84) ciddi düz xətti əlaqə mövcuddur. Bu bizə reqressiya tənliyini xətti formada qurmağa əsas verir.

Məşğulluğun ÜDM-ə təsirlərinin qiymətləndirilməsi: İlkin olaraq modelin nəticəsi aşağıdakı kimidir:

Dependent Variable: GDP

Method: Least Squares

Date: 03/16/20 Time: 15:40

Sample: 1995 2018

Included observations: 24

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
EMPLOYMENT	65.05065	3.616511	17.98713	0.0000
C	-242305.7	15187.13	-15.95467	0.0000
R-squared	0.936331	Mean dependent var		29754.29
Adjusted R-squared	0.933437	S.D. dependent var		26004.67
S.E. of regression	6709.160	Akaike info criterion		20.53999
Sum squared resid	9.90E+08	Schwarz criterion		20.63816
Log likelihood	-244.4799	Hannan-Quinn criter.		20.56604
F-statistic	323.5368	Durbin-Watson stat		0.491825
Prob(F-statistic)	0.000000			

Sıralarda avtokorrelyasiyanın olması (Durbin Watson = 0.49) və digər səbəblərdən onların stasionarlığı pozulur. Bu baxımdan, qiymətləndirmələrdə avtokorrelyasiya aradan qaldırılmışdır. Eyni zamanda müəyyən illərdə ciddi kənarlaşmalar vardır ki, onlar da qiymətləndirmə nəticələrinə mənfi təsir edir. Belə nöqtələr də yalançı dəyişən (dummy variable) əlavə etməklə aradan qaldırılır.

Dependent Variable: GDP

Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)

Date: 03/16/20 Time: 15:44

Sample: 1995 2018

Included observations: 24

Convergence achieved after 12 iterations

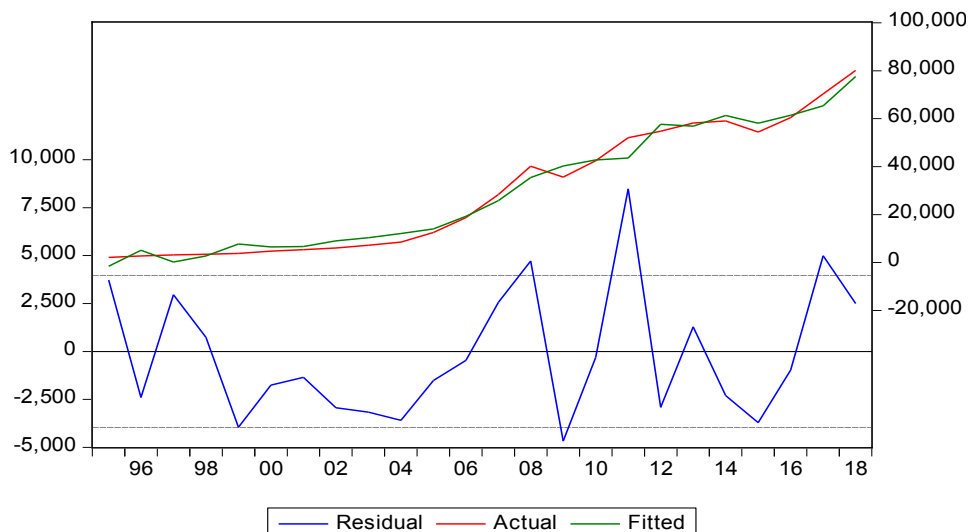
Coefficient covariance computed using outer product of gradients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
EMPLOYMENT	64.36838	8.529695	7.546387	0.0000
C	-237920.8	34045.79	-6.988260	0.0000
T=2009	-5855.438	2700.385	-2.168371	0.0446
T=2015	-2924.404	3626.626	-0.806370	0.4312
AR(1)	1.230469	0.254945	4.826417	0.0002
AR(2)	-0.505016	0.238082	-2.121182	0.0489
SIGMASQ	11139673	5806164.	1.918594	0.0720
R-squared	0.982811	Mean dependent var		29754.29
Adjusted R-squared	0.976744	S.D. dependent var		26004.67
S.E. of regression	3965.677	Akaike info criterion		19.71777
Sum squared resid	2.67E+08	Schwarz criterion		20.06137
Log likelihood	-229.6132	Hannan-Quinn criter.		19.80892
F-statistic	161.9999	Durbin-Watson stat		1.929406
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.62+.36i	.62-.36i		

2009-cu və 2015-ci illərdəki kənarlaşmalar yalançı dəyişən əlavə etməklə aradan qaldırılmışdır. Determinasiya əmsalı (R-squared = 0.983) və Durbin-Vatson (1.92) əmsalları modelin adekvat olmasını deməyə əsas verir.

$$\text{ÜDM} = -237920.8 + 64.37 * \text{Məşğulluq}$$

Nəticələr göstərir ki, məşğulluğun 1 vahid artımı ÜDM-i 64.37 vahid artıracaqdır. Qalıqların qrafik təsviri aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

Şəkil 1. Məşğulluğun qeyri-neft ixracına təsirlərinin qiymətləndirilməsi

Dependent Variable: NONOIL_EXPORT

Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)

Date: 03/16/20 Time: 15:48

Sample: 1995 2018

Included observations: 24

Convergence achieved after 15 iterations

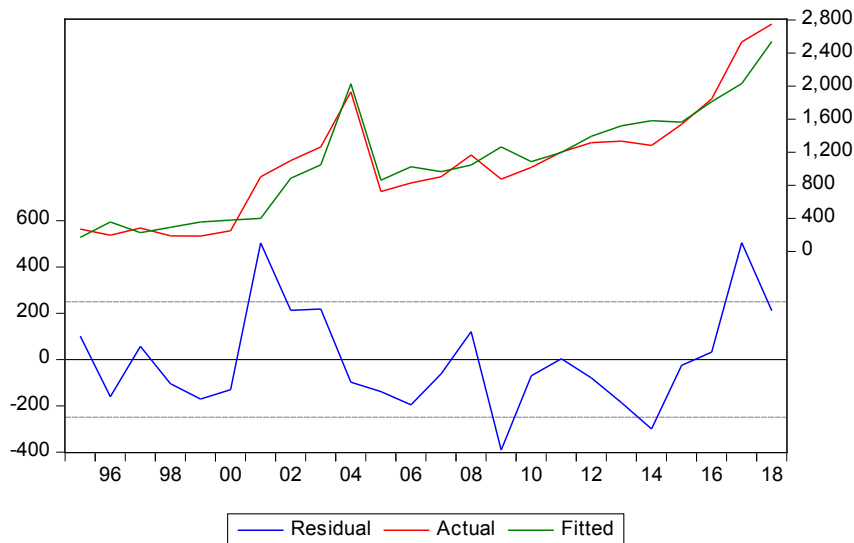
Coefficient covariance computed using outer product of gradients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
EMPLOYMENT	1.726293	0.332003	5.199631	0.0001
C	-6108.779	1450.795	-4.210643	0.0005
T=2004	836.7953	393.0252	2.129113	0.0473
T=2005	-230.7168	279.2772	-0.826121	0.4196
AR(1)	0.707240	0.205727	3.437767	0.0029
SIGMASQ	46527.50	15441.59	3.013129	0.0075
R-squared	0.901109	Mean dependent var		1078.081
Adjusted R-squared	0.873639	S.D. dependent var		700.6781
S.E. of regression	249.0716	Akaike info criterion		14.11457
Sum squared resid	1116660.	Schwarz criterion		14.40909
Log likelihood	-163.3749	Hannan-Quinn criter.		14.19271
F-statistic	32.80378	Durbin-Watson stat		1.413119
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.71			

2004-2005-ci illərdəki kənarlaşmalar yalnızçı dəyişəni əlavə etməklə aradan qaldırılmışdır. Determinasiya əmsalı ($R\text{-squared} = 0.901$) və Durbin-Vatson (1.41) əmsalları modelin adekvat olmasını deməyə əsas verir.

$$\text{Qeyri-neft ixracı} = -6108.78 + 1.73 * \text{Məşğulluq}$$

Nəticələr göstərir ki, məşğulluğun 1 vahid artımı qeyri-neft ixracını 1.73 vahid artıracaqdır. Qalıqların qrafik təsviri aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

Şəkil 2. Modelin qalıqlarının qrafik təsviri

Məşğulluğun ÜDM və qeyri-neft ixracına təsirlərinin qiymətləndirilməsi zamanı aydın olur ki, aparılmış tədbirlərin müsbət nəticəsi olaraq tənləklərin əmsalları yüksək qiymətləndirilir. Tədqiqatın nəticələrindən istifadə etməklə gələcək dövrlərdə qəbul olunacaq proqnozlarda istifadə etmək olar.

Nəticə

Dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olan ölkələr öz iqtisadi potensialını daha da gücləndirmək üçün inkişaf istiqamətlərini təyin edərkən müxtəlif istiqamətlər üzrə ixtisaslaşırırlar. Bütün bu inkişafın mərkəzində isə məşğul əhali durur. Bunun üçün də Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf meyillərində Ümumi Daxili Məhsulun artımını və qeyri-neft ixrac potensialını qiymətləndirmək üçün məşğul əhalinin rolunun təsir imkanlarını qiymətləndirmək vacib məsələlərdəndir. Ümumi Daxili Məhsulun və qeyri-neft ixracının artımının stimullaşdırılması və bu istiqamətdə iqtisadiyyatın müvafiq sahələrində mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün bu sahələr tədqiq olunaraq riyazi modelin qurulmasının vacibliyini meydana çıxarmışdır. Burada əsas məqsəd məşğul əhalinin Ümumi Daxili Məhsulun və qeyri-neft ixracı arasındakı əlaqənin qurulmasıdır.

Nemət Xuduzadə

Ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının statistik qiymətləndirilməsində əmək bazarı göstəricilərinin rolu

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və davamlılığının artırılması üçün məşğul əhalinin stimulyasiyasına ehtiyac vardır. Bu stimulyasiyanın dərəcəsini təyin etməkdən ötrü 1995-2018-ci illərdə məşğul əhali ilə Ümumi Daxili Məhsulun və qeyri-neft ixracının göstəriciləri götürülərək təhlil edilmiş və alınan nəticələrdən ekonometrik bir model qurulmuşdur. Korrelyasiya-reqressiya əlaqəsinin təyininədən sonra qiymətləndirmə həyata keçirilərək göstəricilər arasında düzxətli əlaqənin olması ortaya çıxmışdır. Bu təhlil həyata keçirilərkən beynəlxalq metodologiyalardan istifadə olunmuşdur.

Немат Худузәде

Роль показателей рынка труда при статистической оценке устойчивого социально-экономического развития страны

Резюме

В статье отмечается, что для оценки уровня экономического развития и повышения его устойчивости существует потребность в стимулировании занятого населения. Чтобы определить степень этого стимулирования, были проанализированы показатели валового внутреннего продукта, нефтеэкспорта и занятого населения в 1995-2018 гг. На основе полученных результатов была построена эконометрическая модель. После определения корреляционно-регрессионного отношения была проведена оценка, и было установлено, что между этими показателями существует линейная зависимость. При проведении этого анализа, были использованы международные методологии.

Nemat Khuduzade

The role of labour market indicators in the statistical assessment of sustainable socio-economic development of the country

Summary

The article notes that there is a need for stimulation of the employed population to assess the level of economic development and increase its sustainability. In order to determine the degree of this stimulation, the indicators of Gross Domestic Product, non-oil exports and the employed population in 1995-2018 were analyzed and an econometric model was developed based on the obtained results. After determining the correlation-regression relationship, the assessment was conducted and it was found that there is a linear relationship between the indicators. International methodologies were used in conducting this analysis.

Ədəbiyyat

1. F.Q.Mikayılov. Sərhədyanı regionlarda məşğulluq probleminin həlli istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanması. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. 2014
2. <http://xaricdetehsil.edu.gov.az/>
3. https://www.stat.gov.az/source/labour/az/001_1.xls
4. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
5. <https://www.cbar.az/page-43/external-sector-statistics>
6. <https://www.eviews.com/home.html>
7. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Human_Capital_Report_2018.pdf
8. <https://president.az/articles/17535>
9. <http://static.president.az/pdf/38542.pdf>
10. https://books.google.com/books?id=Exx8_r-RpQkC&pg=PA3&lpg=PA3&dq=%22Investment+in+Human+Capital+and+Personal+Income+Distribution%22&source=bl&ots=dAcTl0R7gX&sig=kKcCB2craNSOmlMhjfl8qvvrURc&hl=pt-BR&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=%22Investment%20in%20Human%20Capital%20and%20Personal%20Income%20Distribution%22&f=false
11. <https://azexport.az/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13.04.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 16.04.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 30.04.2020

UOT:314.303.7

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-11-17

ÖMÜR UZUNLUĞU GÖSTƏRİCİSİNİN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Səadət Rəhimova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Statistik innovasiyaların tətbiqi şöbəsinin müdir müavini
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: saadat.rahimova@stat.gov.az*

Açar sözlər: əhali, demoqrafik əmsal, demoqrafik ehtimal, etibarlılıq intervalı, gözlənilən ömür uzunluğu, etibarlı qiymətləndirmə.

Ключевые слова: население, демографический коэффициент, демографическая вероятность, доверительный интервал, ожидаемая продолжительность жизни, доверительная оценка.

Keywords: population, demographic coefficient, demographic probability, confidence interval, life expectancy, confidence estimate.

Bir çox hallarda demoqraflar demoqrafik əmsalların, o cümlədən ölüm göstəricilərinin stoxastik (təsadüfi, ehtimal edilən) təbiətinə məhəl qoymurlar. Lakin ölüm əmsalına və əhalinin uzun ömürlüyünə marağın artması ölüm göstəricilərinə müvafiq olan göstəricilərin daha doğru qiymətləndirilməsi üçün etibarlı qərarların verilməsini tələb edir. Əhalinin həcins qruplarında ölüm göstəricisinin faktlara əsaslanan bölgüsünün mövcud düsturu əsasında ölüm göstəricisinin qiymətinin etibarlılıq intervalı tapılır. Ölüm göstəricilərinin kumulyativ xarakteristikaları, həmçinin gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisi üçün etibarlılıq intervalı stoxastik simulyasiya metodu ilə qurulur.

Demoqrafik hadisələrin (doğum, ölüm, nikah, boşanma və miqrasiya) ehtimalı unikal müşahidə əsasında hesablanır. Xüsusən demoqrafik əmsallardan bəhs edərkən heç vaxt hesablanmış göstəricini təsadüfi tərkib kimi qiymətləndirmirlər.

Təqdim olunan məqalədə demoqrafik hadisələrin sayına və onların potensial iştirakçılarna əsaslanan demoqrafik prosesin əsl intensivliyinin mümkün məhdudiyyətlərinin aposteriori (fakta əsasən) qiymətləndirilməsi üçün nisbətən sadə düsturlar verilir. Düsturlar hər hansı bir prosesin qiymətləndirilməsində tətbiq edilə bilər, lakin şərhin sadəliyi üçün ölüm göstəricisi ilə məhdudlaşdırılır. Demoqrafik hadisənin potensial iştirakçıları ölmə ehtimalı hesablanarkən müşahidə dövrünün başlanğıcında əhalinin sayı ilə, ölüm əmsalı üçün - müşahidə dövründə risk altında olan əhalinin yaşadığı adam-illərin sayı ilə müəyyən edilir. Təqdim olunan düsturlar yaşa görə həm bütün ölüm səbəblərindən olan ölüm göstəriciləri, həm də ayrı-ayrı ölüm səbəblərinə görə ölüm göstəriciləri üçün uyğundur. Həqiqi intensivliyin sərhədlərinin qiymətləndirilməsinin mövqeyini xarakterizə etməyə çalışaq. Belə ki, göstəricinin klassik nöqtəvi qiymətləndirilməsi ilə həqiqi qiyməti arasındakı fərq əhəmiyyətli ola bilər. Bu düsturlara əsaslanaraq, yalnız ölüm əmsallarının deyil, həmçinin kumulyativ göstəricilərin, məsələn, gözlənilən ömür uzunluğunun etibarlı qiymətləndirilməsinin sxemini təklif edək.

Demoqrafik proseslərin kütləvi təsadüfi proses olmasını və statistikadan asılı olmadan demoqrafik ehtimalların bu proseslərin real xüsusiyyəti olduğunu nəzərə alsaq belə, bu qiymətləndirilmə statistik müşahidələr əsasında aparıla bilər. Fərz edək ki, müşahidə olunan demoqrafik ehtimalların və əmsalların reallaşdırılmasına əlavə olaraq, müşahidə olunmayan doğru ehtimallar və əmsallar da var. Məhz bu müşahidə olunmayan xüsusiyyətlər demoqrafik prosesi bütövlükdə və tam olaraq təsvir edə bilər. Xüsusi halda bu fərziyyə onu göstərir ki, demoqrafik ehtimal təsadüfi dəyişən bir kəmiyyət hesab edilməlidir və müşahidə olunan tezlik onun mümkün olan reallaşmasıdır. Beləliklə, ehtimal statistika məlumatlarına əsasən dəqiq hesablanma bilməz, ancaq bir qədər dəqiqliklə onun paylanma funksiyasını qiymətləndirmək mümkündür. Təklif olunan yanaşmanın riyazi statistika prinsiplərinə tam uyğun olduğunu vurğulamaq lazımdır. Belə ki, “həqiqi

qiymət” ifadəsi etibarlı qiymətləndirmə nəzəriyyəsiindən götürülmüşdür [1].

Demografiya elminin inkişafının başlanğıcında demografiya və ehtimal nəzəriyyəsi bir-birindən ayrı olmamışdır. Lakin daha sonra demografiya və ehtimal nəzəriyyəsinin yolları fərqlənməyə başladı və əksər demograflar, o cümlədən indiki dövrdəkilər də demografik hadisələrin stoxastik təbiətini qəbul etmir və bu ehtimalı hadisələrin sayının sınaqların sayına nisbətində bərabər olan deterministik əhali modelindən istifadə etməyə davam edirlər. İqtisadi ədəbiyyatların böyük əksəriyyətində demografik ehtimal anlayışının xüsusiyyətləri haqqında heç bir şərh yoxdur. Xarici ədəbiyyatlar haqqında da eyni fikri söyləmək olar. Demografik ensiklopedik lüğətdə deyilir: “Demografik hadisənin ehtimalı ... müəyyən bir demografik hadisənin müəyyən bir müddətdə meydana gəldiyi insanların sayının ... bu hadisənin baş verə biləcəyi insanların sayına nisbəti ilə ifadə edilir (məsələn, birinci doğulan uşağın doğulma ehtimalı il ərzində doğulan birinci uşaqların sayının, hələ heç bir uşaq dünyaya gətirməyən qadınların sayına nisbətidir)” [6].

Eyni zamanda tədqiqatçılar tərəfindən az sayda əhalinin demografik vəziyyətinin ehtimalının hesablanması nahaq vaxt sərf etməyə bərabərdir, çünki tədqiq olunan göstəricinin təsadüfi dəyişməsi bütün səyləri boşa çıxaracaqdır. Buna baxmayaraq, 1960-cı ildən başlayaraq “Ölüm cədvəli və onun tətbiqi” (Chiang) adlı monoqrafiya başa çatanaq Çin Lon Çanq tərəfindən aparılan tədqiqatlardan əvvəl demografiyada demografik ehtimalların stoxastik təbiətinin dəqiq təsviri yox idi. C.Çanqın adı ölüm cədvəllərinin qurulmasının müasir üsulları ilə əlaqələndirilir. C.Çanqın 1968-ci ildə nəşr olunan ilk monoqrafiyasını da qeyd etmək lazımdır (Chiang C.L. An introduction to stochastic processes in Biostatistics. New York: Wiley, 1968). Hazırda istifadə olunan mənbələrdən ölüm səbəbləri də daxil olmaqla, ölüm cədvəllərinin qurulmasına əsas yanaşma Çanq üsulu adlanır [5].

Eyni zamanda epidemiologiya və sosiologiya sahələrində ehtimal və nisbi tezlik anlayışları başlanğıcdan tamamilə fərqlənir və göstəricilərə olan etibarlı intervalın göstəricisi elmi nəşrlərin vacib atributudur. Demografik prosesləri modelləşdirərkən əhalinin stoxastik modelləri daha çox yer tuturdu. XX əsrin ikinci yarısının aparıcı riyaziyyatçı-demografi Natan Keyfitzin “Tətbiqi riyazi demografiya” adlı klassik işində və riyazi demografiyanın mövcud vəziyyətinin parlaq biblioqrafik tədqiqatında stoxastik demografik modellərin dəfələrlə xatırlanmasına baxmayaraq, demografik ehtimalların stoxastik təbiəti məsələsinə toxunmur.

Keyfitz “Tətbiqi riyazi demografiya”nın [1977] ilk nəşrinin müqəddiməsində yazır: “Bir nəzəriyyəni qurmaq sadə bir fərziyyə ilə başlayır və lazım olduğu təqdirdə, nəzəriyyəni reallığa yaxınlaşdırmaq dedikdə hər zaman onu çətinləşdirmək nəzərdə tutulur. Bu yolda sadəlikdən reallığa qədər kompromis nöqtəsində dayanmalıyıq”. İkinci fəslin əvvəlində: “Ölüm cədvəli fərdlər üçün ehtimallar baxımından qurulur, lakin bu, bütün əhali üçün ölüm və sağ qalma determinik (təyin edilmiş) modelləridir. Yalnız orta qiyməti təmsil edərək təsadüfi dəyişmələri inkar etmək təbiətə ziddir. Xüsusi halda demografik mexanizmləri sadələşdirir, lakin bu əsasda çox faydalı nəticələr verir. Metodun dəyəri əldə edilən nəticələrlə düz mütənasibdir və onun mürəkkəbliyi ilə tərs mütənasibdir”. Determinik modellər təsadüfi dəyişiklikləri (xarici təsirlər, daxili parametrlər və dəyişənlər) olmayan modellərdir. Bu modellərdə obyektin bütün qiymətləndirilmələri ilkin şərtlərin və giriş dəyişənlərinin konkret qiymətləri ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, bu modellərdə hər şey dəqiq müəyyən edilmişdir.

Beləliklə, məsələ demografik göstəricilərə hansı faktın daha əhəmiyyətli və ya əhəmiyyətsiz təsirinin olduğunu müəyyən etməkdən ibarətdir. Biz bu faktları müəyyən etdikdə onların stoxastik təbiətini nəzərə almırıq və obyektiv reallığı tam determinasiya olunmuş demografik model olaraq qiymətləndiririk.

Çin Lon Çanq ölmə ehtimalının və ölüm əmsalının statistik dəqiqliyini qiymətləndirmək üçün son dərəcə sadə düsturlar və sağ qalma (yaşama) əmsallarının, həmçinin ömür uzunluğunun statistik xətasını qiymətləndirmək üçün bir neçə daha mürəkkəb prosedur təklif etmişdir. Çanqın düsturları bizə riyazi-statistik qiymətləndirmələrin tətbiqində heç bir təsirə malik olmayan bir sahəni görməyə imkan verir.

Demografik göstəricilərin statistik dəyişikliyi (variasiyalarını) qiymətləndirmək probleminin həllində Çanqın əməyinə yüksək dəyər verilməsinə baxmayaraq, bu məsələni bir daha nəzərdən keçirək.

Çanqın nəzəriyyəsinə əsasən ölüm sayı binomial paylanmaya tabe olan təsadüfi kəmiyyətdir. Ölmə ehtimalının etibarlılıq intervalını qurarkən Çanq aşağıdakı fərziyyələri irəli sürmüşdür.

Ölüm sayının binomial paylanmaya tabe olan bir təsadüfi kəmiyyət (dəyişən) olduğu fərz edilir. Daha sonra bu binomial paylanmanın normal paylanmaya yaxınlaşması ehtimal edilir. Beləliklə, ölmə ehtimalı mərkəzi limit teoremi əsasında hesablanır. Bu yürüdülmən fikir seçmə üsulu üçün çox xarakterikdir, lakin qüsuruz deyil.

İlk çətinlik ölüm sayının və dövrün sonuna qədər yaşayanların sayının 9-dan çox olması halında binomial paylanmanın normal paylanmaya yaxınlaşması mümkündür. Çətinlik o qədər əhəmiyyətli deyil, çünki binomial paylanmanı normal paylanma ilə əvəz etmək lazım deyil, eyni zamanda binomial paylanma əsasında ölmə ehtimalı üçün bütün hesablamaları həyata keçirmək mümkündür. Lakin daha sonra görürük ki, cəmin, hasilin və analogi olaraq nisbətən sadə bir şəkildə dispersiya düsturlarından və ölüm cədvəlində olan yaşayanların və gözlənilən ömür uzunluğu üçün etibarlılıq intervalını müəyyən etmək üçün istifadə etmək mümkün olmayacaqdır. Stoxastik simulyasiyanın daha mürəkkəb bir üsulundan istifadə etmək lazım olacaqdır.

İkinci çətinlik normal paylanma parametrləri kimi tezliklərin (frekans) istifadəsi ilə bağlıdır (yəni Bernulli sxemində ehtimallar üçün maksimum ehtimalın doğruya yaxın olmasıdır). 0-a və ya 1-ə yaxın tezliklərdə binomial paylanma parametrlərinin maksimum qiymətləndirilmələri qaydalara uyğun deyil.

Demografiyada ölmə ehtimalı müşahidə olunan nisbi tezliklərə bərabərdir, xüsusi halda bu onu göstərir ki, nisbi ölüm tezliyi 0 olduğu təqdirdə, ölmə ehtimalı 0, etibarlılıq intervalı isə bir nöqtəyə çevrilir. Başqa sözlə, əgər müəyyən müddət ərzində heç bir insan ölməzsə, bu əhalinin nəzərdən keçirildiyi dövrdə ölmə ehtimalı 0-a bərabər olar.

Ölmə ehtimalından fərqli olaraq, ümumi hallarda Bernulli sxeminin tətbiqi üçün ölüm əmsali müəyyən sayda təcrübələrdə müqayisə edilə bilməz. Bu halda Çanqın aşağıdakı təklif etdiyi nəticə tətbiq edilir.

Ölüm əmsalına əsasən Çanq düsturundan istifadə edərək ölmə ehtimalı hesablanır. Potensial iştirakçıların sayı ölüm sayının nisbəti və bu ölmə ehtimalı kimi müəyyən edilir. Daha sonra binomial olaraq paylanmış təsadüfi kəmiyyəti “ölüm sayları”nın standart xətalari və ölüm əmsali müəyyənləşdirilir.

Ölüm əmsali, həqiqətən, ölüm hallarının təsiri ilə dəyişən bir koqortda yaş qrupuna aid olsaydı, bu quruluş tamamilə doğru olardı. Lakin, ümumilikdə, daha iki çətinlik var.

Üçüncü çətinlik o qədər də ciddi deyil. Çanqa görə müşahidə olunan ölmə ehtimalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$q = n * M / (1 + (1 - a) * n * M),$$

Burada:

M - həmin yaş qrupunda ölüm əmsalidir;

n - yaş intervalının uzunluğudur;

a - bu yaş intervalında önlərin həmin yaş intervalında yaşadıkları illərin orta sayıdır.

Verilmiş ölüm sayı və risk altında olan əhali üçün hesablama nəticələrinin n və a -dan az asılı olmasını asanlıqla görmək olar.

Dördüncü çətinlik təqvim dövründə müəyyən bir yaş intervalında, hətta miqrasiya olmadığı hallarda ölüm əmsalının hesablanması zamanı əhalinin risk altına alınan şəxslərin sayı ölüm sayının ölmə ehtimalına bölünməsi nəticəsində əldə edilən sayından çox uzaqdır. Bir adam bir təqvim ilində bir gündən bir il müddətinə qədər olan bir illik yaş aralığında yaşayır. Nəticə olaraq, əgər ölüm halları sabitdirsə, onda ölmə ehtimalı 0 (sıfır) ilə Çanq üsulu üzrə hesablanmanın nəticəsinə uyğun qiymət arasında olacaq. Belə bir real əhali sayı üçün Bernulli sxemi, əlbəttə, tətbiq edilə bilməz.

Açıq (miqrasiya nəzərə alınan) əhali halında vəziyyət daha mürəkkəbdir. Lakin ölüm əmsalının etibarlılıq intervalı yalnız ölüm sayı və risk altındakı əhali sayından asılıdır (həm koqort, həm də təqvim dövrü üçün açıq və qapalı əhali üçün eynidir). Miqrasiya nəzərə alınmadan real bir nəsil üçün Çanq tərəfindən verilən düsturlar özünü tam doğruldur. Buna görə əgər yaşayanların sayı kifayət qədər çoxdursa və ölmə ehtimalı 0 və ya 1-ə çox yaxın deyilsə, ümumilikdə onun düsturları

uğurla tətbiq olunur.

Əvvəlki tətbiq olunan üsullarla hazırdakı təkmilləşmiş üsulun əsas fərqli cəhəti odur ki, qiymətləndirmə prosesində “ölümün nisbi tezliyi həqiqi ehtimalla üst-üstə düşür və ya ən azı bu ehtimalla çox yaxın olur” fərziyyəsindən istifadə edilmir. Bir çox ədədi təcrübələr göstərir ki, ən böyük çətinliklər müşahidə edilən və həqiqi ölüm intensivliyinin bir-birinə yaxın olan qiymətinin qəbul etməsi ilə bağlıdır. Həqiqi ehtimalın müşahidə edilən ehtimalla yaxın olduğu fərziyyə etibarlılıq intervalının kiçilməsinə (daralmasına) gətirib çıxarır. Əvvəlcə əmsaldan ehtimalla keçid ilə başlanan daha sonra etibarlılıq intervalının qiymətləndirilməsi və tərsinə keçid sxemi, bilavasitə əmsallar əsasında alınmış qiymətlərə kifayət qədər yaxın bir etibarlılıq intervalı verir.

Bu məqalənin əsas nəticəsi - ölüm, əhalinin başlanğıc sayı və risk altındakı əhali sayı haqqında məlumatlar verildikdə ölmə ehtimalının aposteriori paylanması funksiyalarıdır. Hazırda ölüm ehtimalı Bernulli paylanması parametrisi kimi qəbul edilir. Alınmış paylanma funksiyalarından istifadə edərək göstəricinin etibarlılıq intervalını qiymətləndirmək və ölüm göstəricilərinin təxmini kumulyativ qiymətlərini əldə etmək mümkündür.

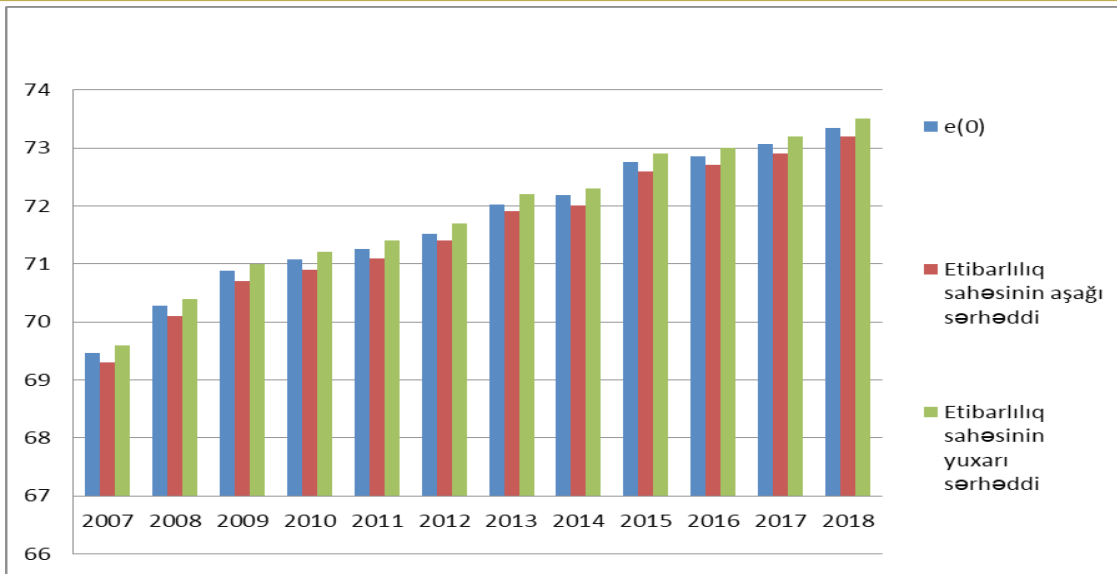
Cədvəl 1

Tam və qısa ölüm cədvəlləri əsasında Azərbaycan Respublikası əhalisinin gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisi və onun etibarlılıq intervalı [4]

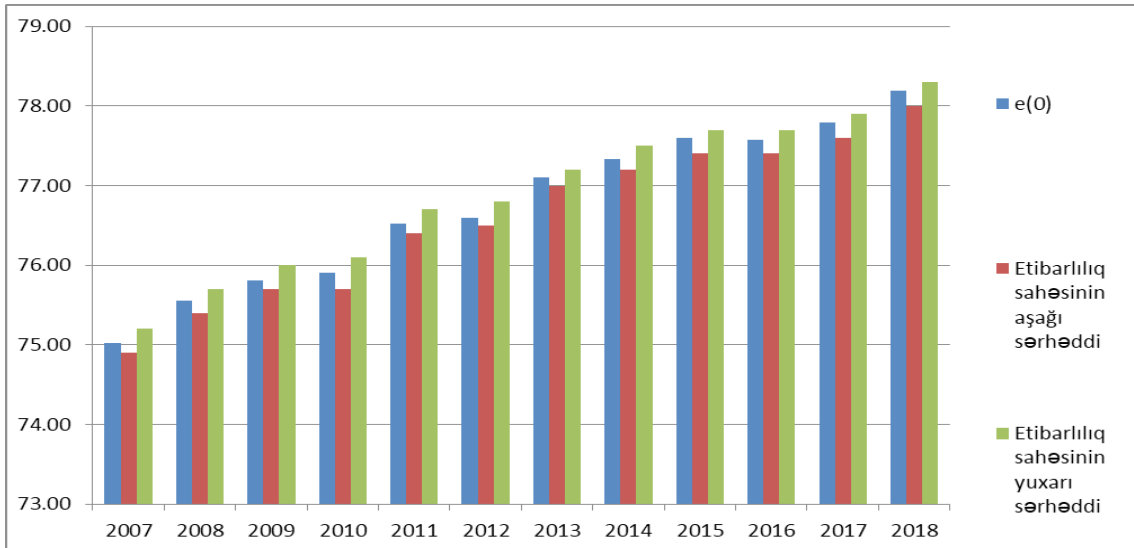
Cins və il	Tam cədvəllər			Qısa cədvəllər		
	e(0)	Etibarlılıq intervalının sərhədləri		e(0)	Etibarlılıq intervalının sərhədləri	
Kişilər						
2007	69,46	69,30	69,60	69,50	69,30	69,70
2008	70,28	70,10	70,40	70,28	70,10	70,40
2009	70,88	70,70	71,00	70,84	70,70	71,0
2010	71,07	70,90	71,20	71,03	70,90	71,20
2011	71,25	71,10	71,40	71,24	71,10	71,40
2012	71,51	71,40	71,70	71,53	71,40	71,70
2013	72,02	71,90	72,20	72,07	71,90	72,20
2014	72,19	72,00	72,30	72,22	72,10	72,40
2015	72,76	72,60	72,90	72,88	72,70	73,00
2016	72,85	72,70	73,00	73,03	72,90	73,20
2017	73,06	72,90	73,20	73,62	73,50	73,80
2018	73.34	73.20	73.50	73.56	73.40	73.70
Qadınlar						
2007	75,02	74,90	75,20	75,02	74,90	75,20
2008	75,56	75,40	75,70	75,54	75,40	75,70
2009	75,81	75,70	76,00	75,77	75,60	75,90
2010	75,91	75,70	76,10	75,87	75,70	76,00
2011	76,52	76,40	76,70	76,50	76,40	76,60
2012	76,60	76,50	76,80	76,60	76,50	76,70
2013	77,10	77,00	77,20	77,05	76,90	77,20
2014	77,33	77,20	77,50	77,19	77,10	77,30
2015	77,60	77,40	77,70	77,57	77,40	77,70
2016	77,58	77,40	77,70	77,58	77,40	77,70
2017	77,79	77,60	77,90	77,87	77,70	78,00
2018	78.19	78.0	78.30	78.25	78.10	78.40

Hesablamalar 0.01 dəqiqliklə aparılmışdır.

Tam ölüm cədvəlləri əsasında Azərbaycan Respublikası əhalisinin cinsə görə gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisi və onun etibarlılıq intervalı qrafiki olaraq şəkil 1 və şəkil 2-də göstərilmişdir.

Şəkil 1. 2007-2018-ci illərdə ölkədə doğulanda ömür uzunluğu göstəricisinin qiymətləndirilməsinin etibarlılığı (kişilər)

Şəkil 2. 2007-2018-ci illərdə ölkədə doğulanda ömür uzunluğu göstəricisinin qiymətləndirilməsinin etibarlılığı (qadınlar)

Tam və qısa ölüm cədvəllərinin göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və bu qiymətləndirilmənin etibarlılıq intervalının müəyyən edilməsi aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir:

n_x – yaş intervalının uzunluğu;

P_x – intervalda əhalinin sayı;

D_x – intervalda ölənlərin real sayı;

M_x – ölümün yaş əmsali:

$$M_x = D_x / P_x ;$$

l_x – x yaşınadək yaşayanların sayı, $l_0 = 100000$,

$$l_x = l_{x-1} - d_{x-1} ;$$

q_x – yaş intervalında ölmə ehtimalı (şərti):

$$q_x = n_x * M_x / (1 + (n_x - a_x) * M_x) ;$$

d_x – yaş intervalında ölənlərin sayı:

$$d_x = l_x * q_x;$$

L_x – yaş intervalına daxil olanların ümumi sayı:

$$L_x = n_x * (l_x - d_x) + a_x * d_x;$$

T_x – müəyyən yaşa çatdıqdan sonra yaşaya biləcək adam-illərin sayı:

$$T_x = \text{sum}(L_0 : L_{100});$$

e_x – müəyyən yaşda gözlənilən ömür uzunluğu:

$$e_x = T_x / l_x;$$

a_x – ölənlərin bu intervalda yaşadıkları illərin orta sayı;

$\text{var}(q_x) * 10^{-8}$ – ölmə ehtimalının dispersiyası (Çanq metodu ilə, 1984);

$l_x^2 * [(1 - a_x) * n_x + e_{x+1}]^2 * \text{var}(q_x)^2 - \text{SE}(e_x)$ standart xətanın hesablanması üçün istifadə olunur.

$\text{SE}(e_x)$ – Çanq metodu ilə (1984) e_x -in qiymətləndirilməsinin standart xətası;

95% etibarlılıq intervalı: aşağı hədd; yuxarı hədd.

Qısa ölüm cədvəllərində istifadə olunan n_x – yaş intervalının uzunluğu və a_x – ölənlərin bu intervalda yaşadıkları illərin orta sayının müvafiq olaraq aldığı qiymətləri cədvəl 2-dəki kimidir.

Cədvəl 2

Yaş intervalının uzunluğu və ölənlərin bu intervalda yaşadıkları illərin orta sayı

№	Yaş intervalı	n_x	a_x
1	0-1	1	0.13
2	1-4	4	1.64
3	5-9	5	2.50
4	10-14	5	2.50
5	15-19	5	2.50
6	20-24	5	2.50
7	25-29	5	2.50
8	30-34	5	2.50
9	35-39	5	2.50
10	40-44	5	2.50
11	45-49	5	2.50
12	50-54	5	2.50
13	55-59	5	2.50
14	60-64	5	2.50
15	65-69	5	2.50
16	70-74	5	2.50
17	75-79	5	2.50
18	80-84	5	2.50
19	85-90	5	2.50
20	90+	10	6.57

Tam ölüm cədvəllərində isə istifadə olunan n_x – yaş intervalının uzunluğu və a_x – ölənlərin bu intervalda yaşadıkları illərin orta sayının müvafiq olaraq aldığı qiyməti 1-ə və 0.5-ə bərabərdir.

Nəticə

Tədqiqatdan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, demoqrafik prosesin əsl intensivliyinin mümkün məhdudiyətlərinin aposteriori (fakta əsasən) qiymətləndirilməsi üçün təqdim edilən göstəricilərin hesablanmasında istifadə olunan düsturlar hər hansı bir prosesin qiymətləndirilməsində tətbiq edilə bilər, lakin bu tədqiqat şərhin sadəliyi üçün ölüm göstəricisi (ömür uzunluğu göstəricisi) ilə məhdudlaşdırılmışdır. Təqdim olunan hesablamalar yaşa görə bütün səbəblərdən olan, həmçinin ayrı-ayrı səbəblərə görə də ölüm göstəriciləri üçün uyğundur. Həqiqi intensivliyin sərhədlərinin qiymətləndirilməsinin xarakterizə edilməsində tətbiq edilə bilər. Bu hesablamalara əsaslanaraq, yalnız ölüm əmsallarının deyil, həmçinin kumulyativ göstəricilərin, məsələn, gözlənilən ömür uzunluğunun etibarlı qiymətləndirilməsi sxemini qurmaq olar. Bu tədqiqatdan istifadə etməklə demoqrafik əmsalların qiymətləndirilməsinin etibarlılıq intervalını da müəyyənləşdirmək mümkündür.

Səadət Rəhimova
Ömür uzunluğu göstəricisinin statistik qiymətləndirilməsi
Xülasə

Məqalədə hadisələrin və onların potensial iştirakçılarının sayına söykənən demoqrafik prosesin gerçək intensivliyinin mümkün sərhədlərinin fakta əsaslanan qiymətləndirilməsi üçün nisbətən sadə formullar təklif edilmişdir. Statistikadan asılı olmadan demoqrafik ehtimalların demoqrafik proseslərin real xüsusiyyəti olduğu nəzərə alınaraq, bu qiymətləndirmənin statistik müşahidələr əsasında aparılmasının mümkünliyündən bəhs edilir. Tam və qısa ölüm cədvəlləri göstəricilərinin qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunan Çanq metodundan və bu qiymətləndirilmənin etibarlılıq intervalının müəyyən edilməsi şərh olunur. Həmçinin tam ölüm cədvəlləri əsasında ölkə əhalisinin cinsə görə gözlənilən ömür uzunluğu göstəricisi və onun etibarlılıq intervalı qrafiki şəkildə verilmişdir.

Саадат Рагимова
Статистическая оценка показателя ожидаемой продолжительности жизни
Резюме

В статье предложены относительно простые формулы для апостериорной оценки возможных границ истинной интенсивности демографического процесса, исходя только из числа событий и числа их потенциальных участников. Учитывая тот факт, что демографические вероятности, независимо от статистики, являются реальной характеристикой демографических процессов, эту оценку можно сделать на основе статистических наблюдений. Было упомянуто о методе Чанга, который широко используется для оценки полной и краткой таблиц смертности и доверительного интервала этой оценки. А также предложены графики показателя ожидаемой продолжительности жизни населения страны по полу и доверительного интервала этой оценки.

Saadat Rahimova
Statistical estimation of life expectancy
Summary

The article proposes relatively simple formulas for a posteriori estimation of the possible boundaries of the true intensity of the demographic process, based only on the number of events and the number of potential participants. Considering the fact that demographic probabilities, regardless of statistics, are a real characteristic of demographic processes, this estimate can be made on the basis of statistical observations. The Chang method, which is widely used to estimate indicators of the complete and short mortality tables and the confidence interval for this estimate are mentioned. The indicator of life expectancy of the country's population by sex and the confidence interval of this estimate are presented in graphic.

Ədəbiyyat

1. «Математическая энциклопедия». [Линник, Халфина 1979]
2. Е.Андреев, Д.Жданов, Д.Ясилионис. Доверительное оценивание демографических коэффициентов на примере коэффициентов смертности. Демографическое обозрение. 2015. №1
3. Н.В.Зверева, В.В.Елизаров, И.Н.Веселкова. Основы демографии. Москва 2004.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi. <https://www.stat.gov.az>
5. Л.Е.Дарский, М.С.Тольц. Демографические таблицы: Учебное пособие/Под. редакцией М.Б. Денисенко. Москва 2013.
6. Д.И.Валентей. (ред.) Демографический энциклопедический словарь. 1985.

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.01.2020
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.01.2020
Çap üçün qəbul olunmuşdur: 22.01.2020

UOT: 338.43

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-18-22

LƏNKƏRAN-ASTARA İQTİSADI RAYONUNDA KARTOF, TƏRƏVƏZ VƏ BOSTAN BİTKİLƏRİNİN İNKİŞAFINA DAİR

Famil Niftiyev

Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat Institutunun

Toxumçuluq şöbəsinin elmi işçisi, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

AZ 1098, Bakı şəhəri, Sabunçu rayonu, Pirşağı qəsəbəsi, 2-ci sovxoz ərazisi

e-poçt: f.niftiyev@mail.ru

Açar sözlər: kartof, tərəvəz, bostan, statistika, Lənkəran-Astara.

Ключевые слова: картофель, овощи, бахча, статистика, Ленкорань-Астара.

Keywords: potato, vegetable, vegetable garden, statistics, Lenkaran-Astara.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin inkişafı tədqiqatın əsas mövzudur. Azərbaycan Respublikasının bu bölgəsində bir çox tərəvəz bitkiləri il boyu məhsul verir və əsas tərəvəz bolluğu iyun-oktyabr aylarında yaranır. Region 1964-1990-cı illərdə keçmiş SSRİ-nin fərsəh tərəvəzçilik bazasına və ölkənin əsas tərəvəzçilik bölgəsinə çevrilmişdir [10].

Lənkəran bölgəsi düzənlik və dağlıq əraziyə ayrılır. Düzənlik hissə Lənkəran ovalığını əhatə edir. Lənkəran ovalığı dağlardan axan dəniz çöküntüləri ilə örtülüdür. Ovalığın sahil hissəsi okean səviyyəsindən 28 m aşağıdadır.

Talış dağları orografik xüsusiyyəti ilə seçilir. Talış dağları Xəzər dənizi sahillərinə paralel uzanan 3 silsilədən (Alaşar-Burovar, Peştəsər və Talış silsilələrindən) ibarətdir. Silsilələr yüksəkliyinə görə fərqlənir. Zonada ən yüksək nöqtə Talış dağlarındakı Gömrügöy zirvəsidir (2493 m) [11].

İqtisadi rayonun iqlimi mülayim rütubətli olmaqla Kür çayının mənsəbindən İran sərhədinə qədər olan məsafəni əhatə edir. Yayın isti quru və qışın sərin, rütubətli keçməsi kənd təsərrüfat üçün əlverişli imkanlar açır. Sentyabr ayının ortası və oktyabr ayı regionda ən yağmurlu aylardır. Regionun ovalıq və dağlıq ərazilərində yanvar ayında 1-4°C, iyul ayında isti olduğu üçün (22-26°C) havanın ortaillik temperaturu 11-14°C olur. Yanvar-fevral aylarında havanın maksimal temperaturu Nərimanabad qəsəbəsində 18-20°C, Lənkəranda 20-22°C, Astarada isə 24-25°C-yə çatır. Günəş radiasiyasının illik miqdarı 125-130 kkal/sm²-dir. Günəşli günlər ilin soyuq dövründə tez-tez təkrarlanır. Ərazidə yay aylarında cənub-qərb və yerli küləklər, qışda qərb və şimal küləkləri əsir. Küləyin ortaillik sürəti demək olar ki, Lənkəranda 1,5-2,0, Astarada 2,7-3,1 m/san-dir [9].

Talış dağlarında yüksəklik artdıqca yağıntıların miqdarı azalır və dağlıq ərazinin mərkəzi hissəsində 2200-2400 m yüksəkliklərdə cəmi 250-300 mm yağıntı düşür. İllik yağıntıların bolluğuna baxmayaraq, Lənkəran ovalığı və dağətəyi ərazilər rütubətli subtropiklərə aid edilmir. Bunun səbəbi ilin ən isti aylarında yağıntıların miqdarının mümkün buxarlanma kəmiyyətindən dəfələrlə az olmasıdır. Buna görə suvarma tətbiq edilmədən burada bir çox kənd təsərrüfatı bitkilərini, o cümlədən subtropik bitkiçiliyi inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Bu bölgədə may ayından avqust ayının axırına qədər cəmi 150 mm, sentyabrdan dekabrın axırına qədər 751 mm yağıntı düşür. Yay aylarında burada rütubət çatışmazlığı 500-550 mm-ə çatır, sentyabr-dekabr aylarında isə əksinə, düşən yağıntıların miqdarı 500-526 mm olub mümkün buxarlanma kəmiyyətindən artıqdır. Elə bu aylarda istər kənd təsərrüfat bitkiləri, istər təbii bitki örtüyü bir o qədər su tələb etmir [11].

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda hidroqrafiya şəbəkəsi inkişaf etmişdir. Çay şəbəkəsinin inkişafı bir növ də kənd təsərrüfatının inkişafı deməkdir. Ümumiyyətlə, çay şəbəkəsinin sıxlığına görə ölkənin digər bölgələri ilə müqayisədə xüsusilə seçilir. Zonada müxtəlif uzunluğa malik xeyli sayda çay dərəsi mövcuddur. Ən iri çayları Bolqarçay (uz.168 km), Viləşçay (uz.115 km), Lənkərançay (uz.81 km), Göytəpəçay (uz.50 km), Təngərüçay (uz.48 km), Astarəçay (uz.38 km), Bəşərüçay (uz.38 km) və başqalarıdır [7].

Zonanın torpaqları sarı gil torpaqlar, qismən də çəmən bataqlıq və gilli bataqlıq torpaqlardan

ibarətdir. Dağ meşə sarı torpaqlar Lənkəran iqtisadi rayonunda alçaq dağlığın daha rütubətli sahələri üçün səciyyəvi olub, 500-600 metr yüksəkliklərə qədər sahələrdə yayılmışdır [9].

İqtisadi rayonda kartof, bostan və tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi 2013-cü ildə 23035 ha olduğu halda, 2018-ci ildə 20315 ha olmuşdu. 5 il ərzində 2720 ha azalmışdır. 2018-ci ildə Cəlilabad və Lənkəran rayonlarında əkin sahələri daha çox olsa da, Lerik rayonunda az əkilmişdir [5].

2018-ci ildə iqtisadi rayonda tərəvəz bitkilərinin əkin sahəsi 9410 ha, kartof əkin sahəsi 9907 ha, bostan bitkilərinin əkin sahəsi 998 ha olmuşdur. 2018-ci ildə kartof əkin sahələri 50,4%-i Cəlilabad rayonunda (5000 ha) əkilmişdir. Bu istiqamətdə ən az əkin sahəsi Lənkəran və Yardımlı rayonlarının payına düşür. Tərəvəz əkin sahələri 2018-ci ildə ən çox Lənkəran, Astara və Masallı rayonlarında olmuşdur. Bu sahədə ən az əkin sahəsi Yardımlı, Lerik və Cəlilabad rayonlarını əhatə edir. Bostan bitkilərinə görə 2018-ci ildə əkinlər daha çox Astara (451 ha) və Masallı (400 ha) rayonlarında olmuşdur. Cəlilabad rayonunda isə 51 hektar təşkil etmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Kartof, bostan, tərəvəz bitkilərin əkin sahəsi, ha [5]

İnzibati rayonlar	2013	2015	2018
Astara	4720	4617	3853
Lənkəran	5796	6005	4522
Lerik	1546	1592	1689
Yardımlı	957	1056	1054
Masallı	4868	4339	3799
Cəlilabad	5148	4051	5398
İqtisadi rayon	23035	21660	20315

Ərzaq məhsullarının istehsalının inkişafı daha çox əkin sahələrinin məhsuldarlığının artırılmasından asılıdır, nəinki əkin sahələrinin genişləndirilməsindən [1].

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda bostan məhsullarının istehsalı 2013-cü ildə 17058 ton, 2015-ci ildə 15614 ton və 2018-ci ildə 11868 ton olmuşdur. 2018-ci ildə istehsal olunmuş məhsullardan 5704 tonu Masallı, 4861 tonu Astara rayonunun payına düşür. Bu da iqtisadi rayonun 89%-ni təşkil edir. Az məhsul istehsal edən rayonlar Lerik və Yardımlı rayonlarıdır ki, bu da onların öz tələbatını belə ödəmir [6].

İqtisadi rayonda kartof istehsalı genişlənməkdədir. Bununla bağlı inzibati rayonlarda xeyli işlər görülmüşdür. Statistika məlumatlarında kartofun istehsalı 2013-cü ildə 156378 ton, 2016-cı ildə 178608 ton və 2018-ci ildə isə 166876 ton olmuşdur. 2018-ci ildə iqtisadi rayonda bu sahədə istehsalın 66,2%-i Cəlilabad rayonunun payına düşür. Ümumi iqtisadi rayonda Lənkəran şəhərinin payına isə 2,3% kartof istehsalı düşür.

Tərəvəz istehsalı iqtisadi rayonda 2013-2018-ci illərdə 70913 ton azalaraq 177006 ton olmuşdur. İqtisadi rayonda istehsal olunan məhsulun 92%-i Lənkəran, Masallı və Astara kimi ixtisaslaşmış rayonların payına düşür. Tərəvəz istehsalı Yardımlı, Lerik və Cəlilabad rayonlarında demək olar ki, aşağı səviyyədədir.

İqtisadi rayonda kartof əkinində məhsuldarlıq 2010-2018-ci illərdə 28sentner/ha artaraq 160 sentner/ha olmuşdur [5]. Tərəvəz məhsulunda isə məhsuldarlıq 37 sentner/ha azalaraq 2018-ci ildə 184 sentner/ha qeydə alınmışdır. Bostan bitkiləri üzrə məhsuldarlıq ötən 7 il ərzində az miqdarda artaraq 119 sentner/ha olmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Kartof, bostan və tərəvəz bitkilərinin məhsuldarlığı üzrə göstəriciləri [5]

Göstəricilər	2010	2015	2018
Məhsuldarlıq sentner/ ha			
Kartof	132	148	160
Tərəvəz	221	216	184
Bostan məhsulları	115	114	119

Tərəvəzçiliyi inkişaf etdirmək üçün ən düzgün yol torpaq sahələrindən intensiv istifadə olunması, hər vasitə ilə məhsuldarlığı yüksəltmək və maya dəyərini aşağı salmaqdır. Bu sahədə müasir texnikalardan istifadə olunmalıdır. Belə ki, tərəvəzçilikdə əmək məhsuldarlığını yüksəltmək, məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq, aqrotexniki tədbirləri geniş miqyasda həyata keçirmək və ən müasir sənaye üsulları ilə istehsalı təşkil etmək üçün təsərrüfatın kompleks mexanikləşdirilməsi çox vacibdir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyəri xarici və daxili amillərin təsiri altında formalaşır. Xarici amillər əmtəə istehsalçılara təsir edə bilməsə də, onların təsərrüfat fəaliyyətlərində nəzərə alınmalıdır. Bunlara inflyasiya, vergi qoymalar, kreditlərdə kredit dərəcələri, kənd təsərrüfatı ilə aqrar sənaye kompleksi sahələri arasında mal mübadiləsindəki qiymətlərdə disporitet aiddir [12].

Daxili amillər təsərrüfatçıların fəaliyyətlərindən asılıdır. Onlara istehsalın texnologiyası, maddi stimullaşdırma, əməyin və vəsaitlərin normallaşdırılması, istehsalın təşkili və idarə edilməsi, istehsalın konsentrasiyası və ixtisaslaşması aid edilir.

Məhsulun maya dəyərini aşağı salınmasının əsas amili maddi resurslardan səmərəli istifadədir ki, buna nail olmaq üçün təsərrüfat hesabının tətbiq edilməsi ilə, resuslara qənaət texnologiyasının tətbiqi, iqtisadiyyatda onların stimullaşdırılması, kənd təsərrüfatı bitkilərinə yüksəkkeyfiyyətli toxum və hibridlərin istifadəsi, istehsal olunan yemin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müasir bazar və saxlanmanın təmin edilməsi lazımdır.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda tərəvəzin 1 sentnerinin maya dəyəri 2012-ci ildə 9,59 manat, 2014-cü ildə 16,25 manat, 2016-cı ildə 20,63 manat və 2018-ci ildə 17,71 manat təşkil etmişdir. Bu göstərici 2018-ci ildə Astara rayonunda 23,21 manat olduğu halda, Lənkəran şəhərində 15,48 manat təşkil etmişdir. Aparılmış araşdırmada 2016-cı ildən sonra 1 sentnerdə düşmə qeydə alınıb.

İqtisadi rayonda açıq torpaqda tərəvəzin 1 sentnerinin maya dəyəri 2018-ci ildə 17,46 manat olmuşdur. Bu da əsasən Lənkəran və Lerik rayonlarının payına düşür. İqtisadi rayonda kartofun 1 sentnerinin maya dəyəri 2012-ci ildə 25,01 manat, 2015-ci ildə 20,00 manat və 2018-ci ildə 33,67 manat olmuşdur. İqtisadi rayon kartofun 1 sentnerinin maya dəyərində görə 2018-ci ildə Gəncə-Qazax və Aran iqtisadi rayonlarından öndədir.

Bölgədə kartofun açıq torpaqda 1 sentnerinin maya dəyəri 2018-ci ildə iqtisadi rayon üzrə 21,09 manat olmuşdur. Kartofun açıq torpaqda 1 sentner maya dəyəri hesablanması Lənkəran, Yardımlı və Lerik rayonlarını əhatə edir.

İqtisadi rayonda bostan məhsullarının 1 sentnerinin maya dəyəri 2012-ci ildə 19,23 manat, 2014-cü ildə 36,34 manat, 2015-ci ildə 8,75 manat və 2018-ci ildə 16,00 manat təşkil etmişdir. İqtisadi rayonda müxtəlif illərdə 1 sentnerinin maya dəyəri fərqli qiymətə olub. 2015-ci ildə bostan məhsulunun 1 sentnerinin maya dəyəri 8,75 manat olması iqtisadi rayon üçün qeyri-qənaətbəxşdir. İqtisadi rayon 1 sentnerin maya dəyərə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasından sonra ölkədə ikinci yeri tutur [8].

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kartofun 1 sentnerinin satış qiyməti 2012-ci ildə 37,09 manat, 2015-ci ildə 50,00 manat və 2018-ci ildə 56,17 manat olmuşdur. Ölkə üzrə müqayisədə iqtisadi rayonda kartofun 1 sentneri 6,25 manat baha satılmışdır. 2018-ci ildə üzrə Abşeron (43,84 manat), Gəncə-Qazax (28,20 manat), Şəki-Zaqatala (37,59 manat) və Quba-Xaçmazda (29,06 manat) iqtisadi rayonlarında aşağı qiymətə qeydə alınmışdır [8].

Tərəvəzin açıq sahədə 1 sentnerin satış qiyməti 2012-ci ildə 10,66 manat, 2014-cü ildə 35,14 manat, 2018-ci ildə 30,17 manat olmuşdur. Əsasən, tərəvəzin açıq sahədə 1 sentnerin satışı qeyd olunan qiymətə Lənkəran və Astara rayonlarını əhatə edir. Digər rayonlarda tərəvəzin açıq sahədə 1 sentnerinin satışı aşağı səviyyədədir.

İqtisadi rayonda bostan məhsullarının satış qiyməti 2012-ci ildə 35,00 manat, 2014-cü ildə 40,00 manat, 2016-cı ildə 29,88 manat və 2018-ci ildə 20,00 manat olmuşdur. Bostan məhsullarına görə Astara rayonu üstünlük təşkil edir.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda tərəvəzçilik məhsullarının yetişdirilməsi, tədqiqatın aparılması və zonanın toxumçuluqla təmin olunması Tərəvəzçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu publik

hüquqi şəxsin Lənkəran Bölgə Zona Təcrübə Stansiyası tərəfindən həyata keçirilir [13].

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə tərəvəz, bostan və kartof bitkilərinin inkişaf etdirilməsi və yerli tələbatı ödəməsi üçün strateji hədəflər qoyulub [2].

Ölkə Prezidenti tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda qeyd olunan bitkilərin inkişafına böyük yer verilmişdir [3].

2019-cu il 29 yanvarda ölkə başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın əvvəlki proqramların davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, bu proqramda Cəlilabad rayonunda kartofçuluğun inkişafı üçün 185 ha sahənin ayrılması, Lerik rayonunda kartofçuluq təsərrüfatının yaradılması, Yardımlıda kartofçuluğun inkişafı üçün tədbirlərin davam etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulur [4].

Nəticə

Beləliklə, tədqiqat rayonunda tərəvəz, kartof və bostan bitkilərinin iqtisadi-coğrafi inkişafında aşağıdakı məsələlərin həllinə ehtiyac vardır.

1. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kartof, bostan, tərəvəz bitkilərin əkin sahələrinin genişləndirilməsinə;
2. Cəlilabad, Yardımlı, Masallı və Lerik rayonlarında tərəvəz və bostan məhsullarının istehsalının artırılmasına;
3. İqtisadi rayonda nəqliyyat infrastrukturunu inkişaf etdirməklə tərəvəz məhsullarının rayon mərkəzlərinə daşınmasına münbit şəraitin yaradılmasına;
4. Məhsuldarlığı artırmaq üçün torpaq sahələrindən intensiv istifadə üsuluna üstünlük verilməsinə.

Famil Niftiyev

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin istehsalının statistik təhlili

Xülasə

Məqalədə Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda əlverişli təbii şəraitin tərəvəzçilik təsərrüfatının inkişafında rolu araşdırılmışdır. İnzibati rayonların iqlim xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq inkişaf etdiriləcək tərəvəzçilik sahələri müəyyən edilmişdir. Hər bir inzibati rayonun tərəvəzçilik təsərrüfatının müxtəlif illərdə statistik təhlili ətraflı təhlil olunmuş və müqayisələr aparılmışdır.

Regionların dayanıqlı inkişafı nəzərə alınmaqla inzibati rayonlarda tərəvəzçilik təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün görüləcək işlərdən danışılır. Xüsusən də son illər strateji yol xəritəsinin təsdiq edilməsi və orada görüləcək işlərin iqtisadi rayonun inkişafında rolu hərtərəfli qiymətləndirilmişdir. Təklif olunan nəticələrdə göstərilir ki, iqtisadi rayon üçün bu sahələr üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Фамиль Нифтиев

Статистический анализ производства картофеля, овощей и бахчевых культур в Ленкорань-Астаринском экономическом районе

Резюме

В статье подчеркивается роль благоприятных природных условий Ленкорань-Астаринского экономического района в развитии овощеводства, которое будет развиваться в соответствии с климатическими особенностями административных районов. Был проведен детальный статистический анализ овощеводства по каждому административному району в разные годы и проведены сравнения.

Отмечается, что для устойчивого развития регионов ведется работа по развитию

овощеводства в административных районах. Будет проведена всесторонняя оценка роли стратегической дорожной карты в экономическом развитии региона. Предлагаемые результаты создают предпосылки для осуществления необходимых мероприятий в данном экономическом районе.

Famil Niftiyev

Statistical analysis of production of potatoes, vegetables and market garden crops in Lankaran-Astara economic district

Summary

The article examines the role of favorable natural conditions of the Lankaran-Astara economic region in the development of vegetable growing. Vegetable growing, which will be developed according to the climatic features of the administrative regions, has been identified. Statistical analysis of vegetable growing in each administrative region in different years was conducted in detail and comparisons were made.

It deals with measures to be taken to develop vegetable growing in the administrative regions given the sustainable development of the regions. In particular, approval of the strategic roadmap in recent years and the role of actions taken there in the development of the economic region was assessed comprehensively. The proposed results provide a basis for the economic region to take actions in this area.

Ədəbiyyat

1. İ.Abasov. Azərbaycanın və dünya ölkələrin kənd təsərrüfatı. Bakı-2013.
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı-2016
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2014-2018-ci illər) // “Azərbaycan” qəzeti. 27 fevral 2014-cü il, səh.4-15.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı // “Azərbaycan” qəzeti. 29 yanvar 2019-cu il, səh.4-15.
5. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuəsi. Bakı-2019.
6. Azərbaycanın regionları. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuəsi. Bakı-2018.
7. V. Əfəndiyev. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı-2010.
8. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məcmuəsi. Bakı-2019
9. M.A.Museyibov. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı-1998.
10. M.Məmmədova, M.Həsənova. Tərəvəzçilik. Bakı-2018.
11. F.Niftiyev. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda sosial infrastrukturun inkişafı və ərazi təşkilinin coğrafi problemləri// Avtoreferat. Bakı-2017.
12. E.Quliyev. Aqrar iqtisadiyyat. Bakı-2015.
13. www.teti.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 09.02.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 12.02.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 24.04.2020

UOT: 33.303.7,330.44

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-23-30

MÜƏSSİSƏDƏ İNNOVASIYA VƏ İNVESTİSIYA FƏALLIĞININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Günay Əliyeva

*Azərbaycan Texniki Universitetinin
Sənaye iqtisadiyyatı kafedrasının doktorantı
AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 25
e-poçt: gunayaliyeva1986@mail.ru*

Açar sözlər: innovasiya və investisiya prosesləri, yeniliklərin tətbiqi, kommersiyalaşdırma, maliyyə bazası, sənaye istehsal fondları, emal sənayesi və resurslarla təminat.

Ключевые слова: инновационно-инвестиционные процессы, инновации, коммерциализация, финансовая база, фонды промышленного производства, перерабатывающая промышленность и ресурсное обеспечение.

Keywords: innovation and investment processes, innovation, commercialization, financial base, industrial production funds, processing industry and resources provision.

Müasir dövrdə maddi istehsal sahələrində, o cümlədən sənaye müəssisələrində innovasiya fəallığı əsas kapitalla investisiyaların həcmi və strukturuna ciddi tələblər qoyur. Həmin tələblər elmi-texnoloji ideyaların formalaşmasından tutmuş, onların kommersiyalaşmasına qədər bütün mərhələlərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla konkretləşdirilir. Müəssisələrdə innovasiya ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, həmin ehtiyacların ödənilməsinin maliyyə bazasının qiymətləndirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Başqa sözlə, sənayenin bu və ya digər sahələrində innovasiya və investisiya prosesləri birgə araşdırılmalı, innovasiya və investisiya fəallığına vahid müstəvidə münasibət bildirilməlidir. Haqqında danışılan münasibət sənaye müəssisəsində investisiya mühitinin qiymətləndirilməsində innovasiyalı inkişafın temp və proporsiyalarının nəzərə alınmasını, ümumilikdə investisiya mühitinin innovasiyalı inkişafa adekvatlığının təmin edilməsini tələb edir.

İnnovasiya və investisiya proseslərinin tənzimlənməsində birgəliyi obyektiv zərurətə çevirən amillərdən biri milli iqtisadiyyatın, o cümlədən sənayenin şaxələndirilməsinin obyektiv zərurətə çevrilməsidir. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, iqtisadiyyat fəaliyyətlərinin şaxələndirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığına həlledici müsbət təsir edir. “İqtisadiyyatın inkişafının tarazlı və davamlı xarakter alması üçün iqtisadiyyat şaxələnməli, rəngarəng şəkildə iqtisadi fəaliyyət sahələri yaradılmalı, çoxlu sayda və çeşiddə məhsul növləri istehsal edilməlidir. İqtisadiyyatın birtərəfli inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının davamlı xarakter alması risklərini artırır” [1, səh.27].

Sənayedə innovasiya fəallığı, burada fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda innovasiya proseslərinin əsas xarakteristikalarından biri olub, müvafiq proseslərin intensivlik dərəcəsini, istehsal və resurs potensialının səfərbər olunması qabiliyyətini əks etdirir. Hazırkı şəraitdə əksər tədqiqatçı və mütəxəssislərin fikrincə, sənayedə innovasiya fəallığının qiymətləndirilməsi prosesində mövcud informasiya resurslarından və təşəkkül tapmış intellektual potensialdan istifadə vəziyyətinin nəzərə alınması məqsədəuyğundur. Azərbaycanın sənayesində konkret sahənin investisiya cəlbediciliyi, mühit yaradan amil olsa da, burada fəaliyyət göstərən müəssisələrin innovasiya fəallığında, xüsusilə son illər informasiya, intellektual və maliyyə resurslarının artan rolu müşahidə olunur.

Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəallığını əks etdirən əlamətlərə və onları xarakterizə edən göstəricilərə münasibətdə, obyektiv və subyektiv amillərin təsirindən irəli gələn əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Haqqında danışılan obyektiv amillərə ilk növbədə sənaye sahələrinin və konkret sahə daxilində müəssisələrin fəaliyyət mühitindəki müxtəlifliyi, subyektiv amillərə isə aparılan tədqiqatların məqsədlərindəki fərqləri aid etmək olar. Aparılan araşdırmalar və ekspertlərin mövqelərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin innovasiya fəallığını əks etdirən əlamətlərə, ilk

növbədə aşağıdakıları aid etmək olar:

- yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulların mənimsənilməsi vəziyyəti;
- yeni və ya təkmilləşdirilmiş xidmət və proseslərin tətbiqi vəziyyəti;
- tədqiqat və işləmələrdə, patent və patentsiz lisenziyaların alınmasında, marketing araşdırmalarında və i.a. iştirak səviyyəsi.

Tədqiqatlar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin innovasiya fəallığını xarakterizə edən göstəricilər qismində, ilkin yanaşmada aşağıdakıların təhlilə cəlb edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu söyləməyə əsas verir:

- texnoloji innovasiyaları həyata keçirən müəssisələrin, ümumilikdə sorğu aparılmış müəssisələrin sayında xüsusi çəkisi;
- marketing innovasiyalarını həyata keçirən müəssisələrin ümumilikdə sorğu aparılmış müəssisələrin sayında xüsusi çəkisi;
- təşkilati innovasiyaları həyata keçirən müəssisələrin ümumilikdə sorğu aparılmış müəssisələrin sayında xüsusi çəkisi;
- texnoloji, marketing və təşkilati innovasiyaları həyata keçirən müəssisələrin ümumilikdə sorğu aparılmış müəssisələrin sayında xüsusi çəkisi. Göründüyü kimi, dördüncü göstərici, əvvəlki üç göstəricinin ümumiləşdirilməsi cəhdinin nəticəsi kimi təqdim oluna bilər. Onu da qeyd etmək ki, məhz sonuncu, başqa sözlə, texnoloji, marketing, təşkilati və digər innovasiyaları həyata keçirən sənaye müəssisələrində innovasiya fəallığını xarakterizə edən göstəricinin tətbiqi ciddi informasiya problemləri ilə üzləşir.

Yuxarıda şərh olunan və bir sıra digər əlamət və göstəricilər sənaye müəssisələrinin innovasiya fəallığının qiymətləndirilməsində mühüm rolə malik olsalar da, müvafiq məqsədlə digər yanaşmalardan da istifadə edilir. Bu baxımdan, müvafiq mənbələrdə innovasiya fəallığına “qara qutu” üsulu ilə yanaşmanın perspektivliyi qeyd olunur. Hesab edilir ki, belə yanaşmada “qara qutu”nun:

- girişi kimi innovasiyalı inkişaf tələblərinə uyğunlaşma və resurs təminatı, başqa sözlə, istehlakçının innovasiya fəallığı. Məsələn, məhz innovasiyalı inkişaf tələblərinə uyğunlaşan istifadəçi (istehlakçı), resurs təminatının üstünlüklərindən yararlanmaqla innovasiya bazarında fəallıq göstərə bilər;
- çıxışında nəticə kimi çıxış edən məhsul, metodika, proses və i.a. innovasiyaları, başqa sözlə, malgöndərənin innovasiya fəallığı;
- girişi çıxışa çevirən “operator” kimi müəssisənin fəaliyyət keyfiyyətləri, xüsusilə onun innovasiya fəallığı qəbul edilməlidir;

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, bu zaman müəssisənin innovasiya fəallığının aşağıdakı xarakteristikalarını müəyyən etmək mümkündür [2, səh.99-106];

- innovasiyalı fəaliyyət tələblərinə uyğunlaşma. Bura yeniliklər barədə informasiyalara həssaslıq, onların qəbul edilməsi və istifadəsi imkanları; yeniliklərin tətbiqi və kommersiyalaşdırılmasına hazırlıq; kadrların innovasiya proseslərində iştirakı səviyyəsi aid edilir;
- resurslarla təminat. Bura innovasiya fəaliyyətinin investisiya təminatı, əqli fəaliyyət sahələrində əmək resursları ilə təminat, əməkdaşların zəruri texnologiyalar və metodikalarla təminatı, əsas fondlarla təminat və i.a. aid edilir.

Sənaye müəssisələrində innovasiya fəallığının mövcud səviyyəsinin qiymətləndirilməsi innovasiyalı fəaliyyətin səbəb-nəticə əlaqələrinin araşdırılması ilə bilavasitə əlaqədardır. Başqa sözlə, prinsip etibarilə innovasiya proseslərinin resurs təminatını, innovasiyalı fəaliyyət tələblərinə uyğunlaşma səviyyəsini və bu kimi bir sıra digər amillərin (səbəblərin) təsiri altında formalaşan innovasiya fəallığının reallaşa bilən nəticələrini əks etdirən göstəricilər təhlilə cəlb edilməlidir. Mövcud idarəetmə təcrübəsində informasiya təminatının vəziyyəti innovasiyalı inkişafın səciyyələndirilməsi baxımından yeniliklərdən əldə edilən gəlirləri də nəzərə almağa imkan verən xərc yanaşmasının yol verilən olduğunu söyləməyə əsas verir.

2011-2018-ci illər ərzində Azərbaycanda sənaye məhsulu istehsalında, xüsusilə qeyri-neft bölməsində ciddi artım əldə edilmişdir. Qeyri-neft bölməsinin üstün inkişafının dövlətin sənaye

siyasətinin prioriteti olaraq bəyan edilməsi, emal sənayesinin inkişafının tempi və miqyasına təsirsiz qalmamışdır. Sənayedə sahibkarlığın ahəngdar və maneəsiz inkişafı üçün ali dövlət rəhbərliyi və hökumət səviyyəsində atılmış sistemli və davamlı addımlar, burada özəl bölmənin sürətli inkişafına təkan vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, son illər sənayenin qeyri-dövlət bölməsi Azərbaycanın ümumi sənaye istehsalının, demək olar ki, beşdə dördünü verir.

Sənayedə innovasiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri, məlum olduğu kimi müxtəlifdir. Azərbaycanda həmin mənbələrə müəssisələrin öz vəsaitləri, dövlət büdcəsindən innovasiyalı inkişafa yönəldilən vəsaitlər, innovasiya fondlarının vəsaitləri, beynəlxalq təşkilatların və beynəlxalq maliyyə qurumlarının vəsaitləri və s. aiddir. Rəsmi statistikada sənaye innovasiyalarının maliyyə mənbələri müəssisələrin öz vəsaitləri, dövlət büdcəsi vəsaitləri və sair mənbələr kimi təsnifləşdirilir. Ölkə sənayesində texnoloji innovasiyaların maliyyələşdirilməsində müəssisələrin öz vəsaitlərinin payı böyük olub, 2011-2018-ci illər ərzində sürətlə artaraq 2018-ci ildə 34278 min manat təşkil etmişdir. Dövlət büdcəsindən haqqında danışılan məqsədə vəsait ayırmalarının ən böyük məbləği 2011-ci ilə təsadüf edir və bu dövrdə sənayedə texnoloji innovasiyalara xərclər 8383 min manat təşkil etmişdir. Emal sənayesində də analoji meyillər müşahidə edilir. Belə ki, burada texnoloji innovasiyaların maliyyələşdirilməsində müəssisələrin öz vəsaitlərinin payı təhlil dövründə yüksək tempə artaraq 2011-ci ildə 20726 min manatdan, 2018-ci ildə isə 32892 min manata çatmışdır.

Cədvəl 1

Sənayedə fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat [4]

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Sənaye cəmi	31589	9326	13877	21534	35179	27929	16135	34353.6
o cümlədən müəssisələrin öz vəsaitləri	22996	9174	12377	21133	34779	14287	16076	34278
dövlət büdcəsi	8383	-	551,2	-	-	-	-	3.6
sair	-	151,8	949,1	400,6	399,9	1834	23,7	-
Emal sənayesi	29319	8083	4066	17384	32493	27744	16104	32967.6
o cümlədən müəssisələrin öz vəsaitləri	20726	7931	2566	16983	32093	14102	16044	32892
dövlət büdcəsi	8593	-	551,2	-	-	-	-	3.6
sair	-	151,8	949,1	400,6	399,9	1834,0	23,7	-

Azərbaycanın sənaye sahələrində tətbiqi istiqamətlər (yeni məhsul və xidmətlərin tətbiqi, yeni texnologiyaların, maşın və avadanlıqların alınması və i.a.) üzrə texnoloji innovasiyalara xərclərin strukturu, gözlənilməli kimi ciddi surətdə fərqlənir. Bu baxımdan, emal sənayesində vəziyyət xüsusi diqqətəlayiqdir.

2012-2018-ci illər ərzində emal sənayesində yeni məhsulların və xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsinə xərclərin payı ciddi surətdə artaraq 2012-ci ildə 526,0 min manat, 2018-ci ildə isə 11119,0 min manata çatmışdır. Texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlıqların alınmasına xərclərin payı isə təhlil edilən dövrdə 2012-ci ildə 4937 min manat olduğu təqdirdə, 2018-ci ildə bu göstərici 4578,5 min manata çatmışdır.

Emal sənayesində tətbiqi istiqamətlər üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat [4]

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Emal sənayesi	8083.0	4066.6	17383.6	32492.5	27744.4	16104.0	34353.6
Yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	526.0	406.7	8389.3	10755.3	5645.0	7879.1	11119.0
Texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlıqların alınması	4937.0	1290.4	3227.4	12764.5	1962.6	501.9	3899.2
Yeni texnologiyaların alınması	-	770.1	38.0	3018.6	15889.5	158.7	185.2
Proqram vasitələrinin alınması	-	364.8	123.2	704.4	1072.3	685.3	402.7
Yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələndirilməsi, istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya üsulların tətbiqi	16.21	1011.6	5558.7	5202	2700.0	5300.0	6200.0
İnnovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı	-	41.6	35.6	37.2	43.2	-	-
Texnoloji innovasiyalar	-	-	-	-	420.0	1415.0	1216.0
Elmi tədqiqat və işləmələr	2602.0	181.4	11.4	10.5	11.6	12.5	9944.5

Emal sənayesində tətbiqi istiqamətlər üzrə texnoloji innovasiyalara xərclərin strukturunda yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələndirilməsi, onların istehsalına hazırlığın digər əməliyyatlar, istehsal üzrə yeni xidmətlərin və ya üsulların tətbiqi istiqamətləri əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malikdir. Özü də bu göstərici 2012-2018-ci illər ərzində artaraq 16,21 min manatdan, 6200,0 min manata çatmışdır. İnnovasiyalı inkişaf digər sahələrdə olduğu kimi emal sənayesində də kadr hazırlığına və onların yenidən hazırlanmasına xüsusi diqqət tələb edir. Son illər bu istiqamətdə müəyyən müsbət addımlar atılsa da, vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək çətindir. Emal sənayesində innovasiyalarla əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığına 2014-cü ildə cəmi 35,6 min manat çəkildiyi halda, 2018-ci ildə bu istiqamətdə heç bir addım atılmamışdır.

Sənaye müəssisələrində innovasiya fəallığını qiymətləndirmək üçün ekspert qiymətləndirilməsindən istifadə perspektivli istiqamət hesab olunur. İnnovasiya fəallığını kəmiyyətə qiymətləndirməyə imkan verən, yuxarıda qeyd olunan göstəricilərin ekspert qiymətləri ilə tamamlanması, fəaliyyət növləri üzrə sənaye sahələrinin innovasiya ehtiyaclarının qarşılınması mühitinin səciyyələndirilməsi, o cümlədən innovasiyaların investisiyalaşdırılması proseslərinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi baxımından daha əlverişlidir. Ümumilikdə investisiya fəallığı investisiyaların reallaşdırılmasının intensivliyi, başqa sözlə, investisiya resurslarından istifadənin həcmi, artım tempi və səmərəliliyi kimi təqdim oluna bilər. Digər tərəfdən investisiya fəallığı investisiya mühitini şərtləndirən amil olmaqla yanaşı, investisiya fəaliyyətinin ölçüyə gələn və riskli şəraitdə mövcud potensialın reallaşdırılması imkanları kimi səciyyələndirilə bilər. Müasir dövrdə müəssisədə intensivləşmə investisiya fəallığından, innovasiyalı fəaliyyətdən, onun investisiyalaşdırılmasının tempi və miqyasından, sonuncu isə dövlətin elmi-texniki siyasətindən asılıdır. Həmin siyasətin metodoloji, texniki-texnoloji və bu kimi bir sıra digər prioritetlərinin əsaslandırılması zamanı adekvat infrastrukturun yaradılması perspektivləri nəzərə alınmalıdır.

Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi, sənayedə əsas fondların fiziki köhnəlməsi və mənəvi aşınmasının mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması imkanlarını genişləndirir. Ölkədə əsas sənaye istehsal fondlarının iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə strukturunun təhlili 2010-2018-ci illər ərzində elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, habelə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrinin xüsusi çəkilərində artım olduğunu söyləməyə əsas verir.

Azərbaycanda əsas sənaye-istehsal fondlarının iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə strukturu, faizlə [4]

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Emal sənayesi	13,0	12,3	12,0	11,2	11,9	10,7	9,5	7,3	7,5
Mədənçıxarma sənayesi	74,9	73,0	73,1	72,0	71,9	71,9	72,4	78,1	76,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	9,6	12,3	12,7	14,0	13,3	14,7	14,0	11,1	12,1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	2,5	2,4	2,2	2,8	2,9	2,7	4,1	3,5	4,1
Sənaye, cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Təhlil edilən dövrdə ölkə üzrə əsas sənaye-istehsal fondlarının ümumi həcmində emal sənayesinin xüsusi çəkisində tədricən azalma, lakin mədənçıxarma sənayesinin xüsusi çəkisində isə tədricən artma baş vermişdir. Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahələrinin əsas sənaye-istehsal fondlarının ümumi həcmində, qeyd edilən dövrdə payının əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə edilmişdir.

Azərbaycanda 2010-2018-ci illər ərzində ümumilikdə sənayedə əsas sənaye istehsal fondlarının növlər üzrə strukturunda qurğuların xüsusi çəkisi artmış, maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi isə nəzərəcarpaq dərəcədə azalmışdır. Emal sənayesində də analoji meyil müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycanın sənayesində, o cümlədən emal sənayesində əsas sənaye istehsal fondlarının növlər üzrə strukturu, faizlə [4]

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Əsas sənaye istehsal fondları, cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
binalar	7,1	8,6	9,2	10,2	10,9	9,5	8,9	9,6	9,7
qurğular	37,2	38,5	39,0	40,8	41,4	41,4	41,5	43,4	42,5
maşın və avadanlıqlar	50,9	47,4	48,3	46,5	45,9	47,6	48,2	46,1	46,2
nəqliyyat vasitələri	1,3	1,3	1,0	1,1	1,0	0,8	0,7	0,4	0,4
digər əsas fondlar	3,5	4,2	2,5	1,4	0,8	0,7	0,7	0,5	1,2
Emal sənayesi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
binalar	28,4	27,0	28,3	28,2	28,0	31,1	29,7	31,5	29,7
qurğular	16,5	16,2	17,4	17,2	20,6	16,1	16,5	19,1	18,3
maşın və avadanlıqlar	46,7	46,3	46,1	46,3	40,0	41,9	41,8	38,9	37,1
nəqliyyat vasitələri	6,9	6,2	4,7	5,7	5,2	4,8	4,9	4,6	2,7
digər əsas fondlar	1,5	3,7	3,5	2,6	6,2	6,1	7,1	5,9	12,2

Azərbaycanın sənaye müəssisələrində innovasiyalı istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi, əsas sənaye-istehsal fondlarının yenilənməsi, sıradan çıxmasının tempi və miqyası ilə həlledici dərəcədə bağlıdır. Sənayedə əsas sənaye-istehsal fondlarının fiziki köhnəlməsi və mənəvi aşınması tempini qabaqlamaq üçün həyata keçirilən modernləşdirmə və yenidənqurma tədbirlərinin nəticələri müsbət qiymətləndirilməlidir. İlk növbədə, onu qeyd edim ki, Azərbaycanın sənayesində həyata keçirilən elmi cəhətdən hərtərəfli əsaslandırılmış struktur siyasətinin nəticəsi olaraq əsas sənaye-istehsal fondlarının ümumi dəyərə nisbətən yenilənməsi və sıradan çıxması, gözlənilirdi kimi iqtisadi

fəaliyyət növləri üzrə kifayət qədər fərqli templərə malikdir. Mədəncixarma sənayesi, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahələrində də, təhlil dövründə əsas sənaye-istehsal fondlarının ümumi dəyərinə nisbətən yenilənməsi tempi yüksəlmişdir. Bütün bunların nəticəsidir ki, ümumilikdə ölkə sənayesində haqqında danışılan göstərici üzrə müsbət dinamika əldə olunmuşdur.

Cədvəl 5

Azərbaycan sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalardan istifadənin fəaliyyət növləri üzrə strukturu, faizlə [4]

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Emal sənayesi	15,8	14,2	11,9	8,4	5,7	4,3	6,2	16,9
Mədəncixarma sənayesi	60,4	63,9	67,9	77,9	84,1	86,2	79,4	67,1
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	14,3	9,4	6,5	5,5	3,3	3,7	8,2	7,1
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	9,5	12,5	13,7	8,2	6,9	5,8	6,2	8,9
Sənaye, cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Emal sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar, təhlil dövründə ölkə sənayesinə yönəldilmiş cəmi investisiyaların (2014-cü il istisna olmaqla) 10 faizindən çox olmuşdur. Qida və içki istehsalı və bir sıra digər emal sənayesi müəssisələrində investisiya proseslərinin təhlili, sahənin inkişafında maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsinin prioritet istiqamət olduğunu söyləməyə əsas verir. Bununla belə, həmin müəssisələrin innovasiyalı inkişafına mane olan iqtisadi amillər sırasında onların maliyyə imkanlarının məhdudluğu və yeni məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbin az olmasıdır. Azərbaycanın emal sənayesi müəssisələrində innovasiyalara mane olan istehsal amillərinə isə ilk növbədə yeni texnologiyalar və yeni məhsulun satış bazarları haqqında məlumatlılıq, ixtisaslı işçilərin çatışmaması aid edilməlidir.

Nəticə

Məqalədə aparılmış tədqiqat göstərir ki, sənaye sahələrinin innovasiyalaşdırılması üçün aparılan təhlillər qeyri-neft bölməsinin tənzimləmə sisteminin səmərəliliyində mühüm rol oynaya bilər. Belə ki, innovasiyalı fəaliyyətə xidmət edən investisiya layihələrinin xərclər və gəlirlərini əks etdirən ödənişlər axınının formalaşmasının çoxsaylı variantları hesablanmış və ən yaxşısının müəyyənəndirilməsi üçün qarşılıqlı müqayisə aparılmışdır. Üstünlük verilən variantlar innovasiyalı və dayanıqlı inkişaf meyarları əsasında seçilmiş və müəssisədə innovasiya, investisiya fəallığı qiymətləndirilmişdir.

Günay Əliyeva

Müəssisədə innovasiya və investisiya fəallığının qiymətləndirilməsi

Xülasə

Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəallığını əks etdirən əlamətlərə və onları xarakterizə edən göstəricilərə təsir edən obyektiv və subyektiv amillər məqalədə öz əksini tapmışdır. Haqqında danışılan obyektiv amillərə, ilk növbədə sənaye sahələrinin və konkret sahə daxilində müəssisələrin fəaliyyət mühitindəki müxtəlifliyi, subyektiv amillərə isə aparılan tədqiqatların məqsədlərindəki fərqləri aid etmək olar.

Müəllif məqaləsində vurğulayır ki, innovasiya proseslərinin resurs təminatı, innovasiyalı fəaliyyət tələblərinə uyğunlaşma səviyyəsi və bu kimi bir sıra digər səbəblərin təsiri altında formalaşan innovasiya fəallığının reallaşma bilən nəticələrini əks etdirən göstəricilər təhlilə ciddi şəkildə cəlb olunmalıdır. 2011-2018-ci illər ərzində Azərbaycanda sənaye məhsulu istehsalında, xüsusilə qeyri-neft bölməsində ciddi artım əldə edilmişdir. Sənayedə sahibkarlığın ahəngdar və maneəsiz inkişafı üçün ali dövlət rəhbərliyi və hökumət səviyyəsində atılmış sistemli və davamlı addımlar,

burada özəl bölmənin sürətli inkişafına təkan vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, son illər sənayenin qeyri-dövlət bölməsi Azərbaycanın ümumi sənaye istehsalının, demək olar ki, beşdə dördünü verir. Müəllif məqaləsində emal sənayesində tətbiqi istiqamətlər üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərcləri, sənayedə maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərcləri və Azərbaycan sənayesində əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların təhlilini cədvəllərlə qeyd etmişdir.

Гюнай Алиева

Оценка инновационной и инвестиционной активности на предприятии

Резюме

В статье рассмотрены объективные и субъективные факторы, влияющие на инновационную активность промышленных предприятий и характеристики данной деятельности. К объективным факторам можно отнести разнообразие промышленных сфер и предприятий внутри конкретной области, а к субъективным различия в целях проводимых исследований.

Автор подчеркивает, что анализ должен охватить показатели, отражающие релевантные результаты инновационной активности, которые формируются под влиянием ресурсного обеспечения инновационных процессов, соответствия требованиям инновационной деятельности и ряда других причин. За 2011-2018 годы в Азербайджане был достигнут значительный рост производства промышленной продукции, особенно в ненефтяном секторе. Системные и последовательные шаги, предпринятые на уровне высшего государственного руководства и правительства для гармоничного и беспрепятственного развития предпринимательства, дали толчок ускоренному развитию частного сектора. Результатом этого является то, что в последние годы на долю негосударственного сектора приходится четыре пятых всего промышленного производства в Азербайджане. В статье дан анализ затрат на технологические инновации в обрабатывающей промышленности по прикладным направлениям, затрат на технологические инновации в промышленности по финансовым источникам и инвестиций в основной капитал в промышленности.

Gunay Aliyeva

Evaluation of innovation and investment activity in the enterprise

Summary

The article reflects objective and subjective factors that reflect the innovation activity and characteristics of industrial enterprises. The objective factors that we are talking about include above all the differences in the operating environment of industries and enterprises within a particular area and the subjective factors – the differences in the purposes of researches.

The article emphasizes that the indicators that reflect the feasible results of innovation activity influenced by the resource provision of innovation processes, the level of adaptation to the requirements of innovative activities and a number of other factors should be thoroughly analyzed. In 2011-2018, Azerbaijan has achieved significant growth in industrial production, especially in the non-oil sector. Higher state leadership for harmonious and unhindered development of entrepreneurship in industry and systematic, sustained steps at the government level, which have stimulated the rapid development of the private sector. As a result, in recent years the non-state sector of industry accounts for nearly four-fifths of Azerbaijan's total industrial output. The costs of technological innovation in the application areas in the processing industry, costs for technological innovation by industry sources of finance and the analysis of investments directed to fixed assets in Azerbaijan industry are illustrated in tables by the author.

Ədəbiyyat

1. Ə.Q.Əliyev, R.O.Şahverdiyeva. İnnovasiya strukturlarının fəaliyyət səmərəliliyinin kompleks qiymətləndirilməsinin elmi-metodoloji əsasları. Bakı: AMEA Xəbərlər, Elm və innovasiya, 2011, 1 (5), səh.23-32.
2. R.B.Əliyev. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı-2003.
3. Ə.Q.Əlirzayev. İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar. “Bakı Universiteti”. Bakı-2002
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi.
<https://www.stat.gov.az/source/industry/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.01.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.01.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 28.02.2020

UOT:336

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-31-36

AKTİVLƏRİN VƏ ÖHDƏLİKLƏRİN ƏDALƏTLİ QIYMƏT KONSEPSİYASI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MALİYYƏ HESABATININ ETİBARLILIĞININ VƏ ŞƏFFAFLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ

Gülər Əkbərova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının doktorantı

AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-poçt: guler91@gmail.com

Açar sözlər: ədalətli qiymət, konsepsiya, öhdəlik, aktiv, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (MHBS), kapital, pul axınları, risklər.

Ключевые слова: справедливая стоимость, концепция, обязательство, актив, Международные Стандарты Финансовой Отчетности (МСФО), капитал, денежные потоки, риски.

Keywords: fair value, concept, liability, asset, International Financial Reporting Standards (IFRS), equity, cashflow, risks.

İnkişaf etmiş ölkələrdə qüvvədə olan hesabat formaları daimiliyi və oxşarlığı ilə fərqlənir və onlar beynəlxalq standartlarda baş verən müvafiq dəyişikliklərlə bağlı çox cüzi dəyişikliyə məruz qalır. Əslində bu hesabatlarda müxtəlif kateqoriyalı istifadəçilər üçün çox böyük sayda faydalı informasiyalar mövcuddur. İllik maliyyə hesabatlarında və digər rəsmi sənədlərdə yerləşdirilən informasiyaların hazırlanması və təqdimatı şirkətlərin vəzifələrini sərt və ciddi qaydada tənzimləyir. İnformasiya açıqlığına aid olan çoxsaylı tələblərdən aydın olur ki, daxili idarəetmə informasiyaları ilə rəsmi nəticələrdə verilən məlumatlar arasında həmişə həm həcmə, həm də məzmununa görə çox böyük fərqlərə rast gəlinir. Bu heç də sirr deyildir ki, şirkətin idarəetmə aparatı müxtəlif səbəblər üzündən kənar istifadəçilərə daha az məlumat verməkdə maraqlıdırlar. Kənar istifadəçilər isə daha çox məlumat almaq niyyətindədirlər. Beləliklə, uyğunsuzluğun bir hissəsini menecmentin konfidensiallıq prinsipini gözləməsi və kommersiya sirlərini açıqlamaması təşkil edir. Bu ona gətirib çıxarır ki, son nəticədə müəssisələrin əksəriyyəti gələcək pul axınları, maliyyə menecmentinin keyfiyyəti, müəssisənin investisiya siyasəti və s. haqqında informasiyaları verməkdən yayınırlar.

Ölkəmizdə dövlət səviyyəsində, bu istiqamətdə aparılan islahatlar sübut edir ki, yaxın gələcəkdə respublikada mühasibat uçotu və hesabatlarda şəffafıq sahəsində ciddi dəyişikliklər baş verəcəkdir. Əslində müəssisələrin rəhbər həlqələri əlavə maliyyələşmə mənbələri olmadan özlərinin fəaliyyətini genişləndirə bilməzlər.

Hazırda istifadə edilən maliyyə hesabatları əslində zəruri alətdir və eyni zamanda müəssisənin maliyyə vəziyyətini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün ilkin mərhələdir. Eyni zamanda müasir maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının məlumatları olmadan müəssisənin gələcəyi barədə nəticə çıxarmaq qeyri-mümkündür. Hər hansı bir dövrün sonuna tərtib edilən maliyyə hesabatı artıq özünün mahiyyətinə görə keçmiş haqqında (statik forma) informasiyaları təqdim etməyə istiqamətlənir. Eyni zamanda maliyyə hesabatının daxili və kənar istifadəçiləri müəssisənin inkişafının perspektivləri haqqında daha çox informasiya əldə etməkdə maraqlıdırlar.

Maliyyə hesabatları elementlərinin qiymətləndirilməsi haqqında informasiya qeyri-maliyyə göstəricilərinə aiddir və özlüyündə “qiymət amillərini” birləşdirir. Bu göstəricilər gələcək maliyyə nəticələrinin əsasını təşkil edir. “Qiymət amilinin” tərkib hissələrindən biri ədalətli qiymət üzrə qiymətləndirilmə hesab edilir.

90-cı ilin əvvəllərində ABŞ-ın mühasibat uçotu standartlarında ilk dəfə olaraq ədalətli qiymət anlayışı meydana gəldi. **MUBS 32 (Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları) “Maliyyə alətləri: açıqlanma və informasiyaların təqdimatı”** adlı standartda maliyyə aktivlərinin və maliyyə

öhdəliklərinin ədalətli qiyməti haqqında informasiyaların açıqlanması qaydası müəyyənləşdirildi. Bu standartda əsasən müəssisədə yeni qiymətin yaradılması, yaxud müəssisə tərəfindən ilk dəfə qoyulan kapitalın **“həzm edilməsi”** haqqında informasiya əldə etmək bir o qədər də çətin deyildir. Bundan başqa, hazırda maliyyə hesabatı qoyulmuş kapitalın artımının əks etdirilməsinə deyil, maliyyə nəticələrinin (mənfəət) hesablanmasına və təqdim edilməsinə istinad edir. Mənfəət maliyyə hesabatında mühüm göstərici sayılır, lakin mənfəət haqqında informasiya istifadəçilər üçün kifayət deyildir.

Son meyillərə görə mənfəət göstəricisi ilə və təsərrüfat subyektinin əmlak potensialının real dəyəri ilə yanaşı, aşağıdakı informasiyalar da maraq doğurur: biznes – seqmentləri üzrə maliyyə vəziyyəti; öhdəliklərin və aktivlərin dəyəri; səhmlərin ümumi gəlirliyi, pul axınları; risklərin idarə olunması.

Eyni zamanda maliyyə hesabatında aşağıdakılar müəyyənləşdirilməlidir: Qəbul edilən qiymətləndirmə sistemi və onun keyfiyyəti qarşıya qoyulan məqsədlərə və seçilmiş strategiyaya uyğun gəlirmi? Seçilmiş uçot siyasəti qoyulmuş kapitalı dəqiq əks etdirməyə imkan verirmi? Əslində maliyyə perspektivləri və amilləri, onlara təsir edənlər balanslaşdırılan maliyyə (pul) və qeyri-maliyyə (qeyri-pul) miqdar qiymətləri ilə əlaqələndirilməlidir. Onların əsasında isə müəssisələrin bütün səviyyələrində qoyulmuş kapitalın cari dəyəri qiymətləndirilir. Zaman keçdikcə qiymətləndirilmənin bütün sistemini yenidən nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Bu öz növbəsində təqdim edilən informasiyaların daha da dəqiqliyini və dürüstlüyünü təmin etməlidir.

Müəssisənin gələcək pul axınlarını generasiya etmək üçün maliyyə informasiyaları özündə aşağıdakı məlumatları əks etdirməlidir:

- hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına şirkətin maliyyə vəziyyəti haqqında;
- hesabat dövrü ərzində onun işinin maliyyə nəticələri haqqında;
- hesabat dövrü ərzində maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında.

MHBS ilkin məlumatları tələb olunan görünüşə gətirməyə imkan verən bir sıra xüsusi metodlardan və prosedurlardan istifadəni nəzərdə tutur. Maliyyə hesabatını əsasında kapitalın (fiziki, yaxud maliyyə) saxlanması konsepsiyası xüsusi önəm kəsb edir.

Maliyyə kapitalı konsepsiyasına uyğun olaraq maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat, mənfəət və zərər haqqında hesabat, habelə hesabatın bu formalarına əlavələrdə mühasibat uçotu məlumatları ümumiləşdirildikdə maraqlı şəxslərin mənafeələrini təmin edən işgüzar və təşkilati qərarların qəbuluna şərait yaradan informasiyaların açıqlanmasına ciddi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman mənfəət, o halda qazanılmış sayılır ki, xalis aktivlərin dövrün sonuna maliyyə (pul) məbləği dövrün əvvəlinə xalis aktivlərin maliyyə (pul) məbləğini üstələyir (sahibkarlara bütün ödənişlər çıxıldıqdan sonra). Maliyyə kapitalı ya nominal pul vahidi ilə, ya da alıcılıq qabiliyyətinin vahidi ilə hesablanı bilər. Azərbaycanda milli valyuta stabil olduğu üçün burada müəssisələr özlərinin kapitalını nominal pul vahidi ilə idarə edirlər. Bununla yanaşı, inflyasiya iqtisadiyyatlı ölkələr özlərinin fəaliyyətlərində və müvafiq surətdə maliyyə hesabatlarında alıcılıq qabiliyyətini vahidindən istifadə edirlər. Onlar bu zaman inflyasiyanın və milli valyutanın qiymətdən düşməsinin təsirini maliyyə kapitalını ədalətli qiymət üzrə yenidən hesablamaqla müəyyənləşdirirlər. Məsələn: şirkət özünün əsas vəsait obyektini 220 min manata satır, bu obyekt iki il əvvəl 200 min manata satın alınmışdı. İki il ərzində qiymətin ümumi indeksi 200 faiz təşkil edir. Amortizasiya, aktivin faydalı istifadə müddəti 5 il olmaqla xətti metodla hesablanır.

Nominal pul vahidi ilə uçotun tətbiq edildiyi halda, satış anına əsas vəsait obyektinin qalıq dəyəri təşkil edir:

$$200 - 200 \times (1/5 \times 2) = 120 \text{ min manat}$$

Əsas vəsait obyektin satışından alınan nominal mənfəət bərabərdir:

$$220 - 120 = 100 \text{ min manat}$$

Ədalətli qiymətə görə uçotun tətbiq edildiyi halda, alıcılıq dəyəri vahidi ilə satış anına əsas vəsait obyektinin qalıq dəyəri təşkil edir:

$$220 \times 200\% - 200 \times 200\% \times (1/5 \times 2) = 240 \text{ min manat}$$

Əsas vəsait obyektinin satışından alınan dəyər bərabərdir:

$$220-240= -20 \text{ min manat}$$

Fiziki kapitalın konsepsiyasına uyğun olaraq maliyyə informasiyalarının və maliyyə vəziyyətinin formalaşması istifadəçilərə hər şeydən əvvəl müəssisənin iqtisadi resursları haqqında məlumatları verməyə imkan yaradır. Bunun nəticəsində gələcəkdə pul vəsaitlərinin axınıni təmin etmək, maliyyə resurslarını səmərəli istiqamətlərə yönəltmək kimi məsələlərin həlli ön plana çıxır. Belə informasiyalar malsatanlar, icarəyə verənlər, banklar və s. üçün prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin bu göstəricilər həm müəssisənin işçi heyəti, həm də dövlətin maraqlarını təcəssüm etdirən vergi orqanları üçün də çox vacibdir. Məcburi ödənişlər, kommersion partnyorları və heyət qarşısında pul öhdəlikləri (likvidlik) üzrə cari ödəniş qabiliyyətinə nəzarət, habelə uzunmüddətli bank kreditləri, istiqraz borcları, icarə müqaviləsi əsasında əmlakın satın alınması üzrə pul öhdəlikləri və s. özlüyündə biznes-prosesin aparılması və təşkili nöqtəyi-nəzərindən kifayət qədər maraq doğurur.

Kapitalın fiziki konsepsiyası ədalətli qiymət üzrə qiymətləndirmə prinsipi ilə üst-üstə düşür, başqa sözlə, aktivin uçotunun onların bərpa dəyəri ilə aparılmasını nəzərdə tutur. Bu prinsip müxtəlif şirkətlər tərəfindən istifadə edilən aktivlərin konkret qruplarının qiymətlərinin dəyişilməsinə diqqət yetirməyi ön plana çəkir. Kapitalın fiziki konsepsiyasının qismən tətbiqindən, adətən, əsas vəsaitlərin sahə indeksləri üzrə yenidən qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Kapitalın müvafiq konsepsiyalarının seçilməsində müəssisələr onun maliyyə hesabatından istifadə edənlərin tələbatını əsas götürməlidirlər. Əgər maliyyə hesabatının istifadəçiləri nominal investisiya kapitalının təminatından və yaxud investisiya kapitalının alıcılıq qabiliyyətindən narahatdırlarsa, onda kapitalın fiziki konsepsiyasından istifadəyə üstünlük verilməlidir. Konsepsiyaların məqsədi mənfəət müəyyənləşdirilən zaman nail olunacaq göstəriciyə əsaslanır.

Fiziki kapitalın saxlanması konsepsiyası üzrə maliyyə hesabatının şəffaflığını təmin etmək üçün ədalətli qiymətdən istifadə edildikdə mühasibat balansının aktivində bir sıra əhəmiyyətli əlamətlər üzrə informasiyaların açıqlanması tələb olunur. Fikrimizcə, balans maddələrini daha mühüm təsnifat qrupları üzrə bölüşdürmək məqsədəuyğundur:

- kapitalın dövriyyəsinin xarakteri üzrə - dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivləri;
- fəaliyyət göstərən kapitalın forması üzrə - mal, məhsullar, pul;
- əmlakın qabiliyyətindən asılı olaraq, iqtisadi səmərənin götürülməsini təmin etmək üzrə;
- qalıq dəyəri, debitor borcunun alınmasının reallığı, ehtiyatların real qiyməti üzrə;
- fəaliyyət göstərdikləri rollar üzrə (natural-əşya tərkibi).

Təklif etdiyimiz formata uyğun olaraq, mühasibat balansının passivində müəssisənin resursları iki parametr üzrə təqdim olunmalıdır:

- maliyyələşmə və onların ödənilmə mənbələrinin və təqdim olunmasının təciliyi – baxış üzrə məhdudlaşdırılmayan, lakin ödəmənin prioritetləri nəzərə alınmaqla uzunmüddətli və qısamüddətli mənbələr;
- şirkətlərin kreditləşmə formaları üzrə - pul, mal, əmlak, əmək xidmətləri.

Ədalətli qiyməti nəzərə almaqla balansın passivləri haqqında informasiyaların açıqlanması forması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Balansın passivi haqqında informasiyaların açıqlanması

İnformasiyaların açıqlanmasına minimal tələblər	Ədalətli qiymət konsepsiyaları çərçivəsində informasiyaların genişləndirilməsi	
	Qanunvericilik və normativ aktların tələbi üzrə	Ədalətli qiymət konsepsiyası çərçivəsində
1	2	3
I Kapital	Ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapital; Emissiya gəliri; Geri alınmış kapital (səhmlər); Kapital ehtiyatları; Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş zərər).	Əlavə dəyər üzrə əlavə kapital (yenidən qiymətləndirmə); Kapital ehtiyatları (qanunvericiliyə uyğun yaradılan); Kapital ehtiyatları (təsis sənədlərinə uyğun könüllü yaradılan).

1	2	3
II Uzunmüddətli öhdəliklər	Uzunmüddətli faiz xərcləri yaranan öhdəliklər; Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər; Təxirə salınan vergi öhdəlikləri; Uzunmüddətli kreditor borcları; Sair uzunmüddətli borclar.	Müddətləri göstərilməklə bütün maddələr, ödənişlərin illik məbləğ faizləri;
III Qısamüddətli öhdəliklər	Qısamüddətli faiz xərcləri yaranan öhdəliklər; Uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər; Vergi və sair məcburi ödənişlər üzrə öhdəliklər; Kreditor borcları; Sair qısamüddətli öhdəliklər.	Vaxtı keçmiş uzunmüddətli öhdəliklər (ədalətli qiymətlə qiymətləndirilir); Alınmış avanslar; Vaxtı keçmiş kreditor borcları.

Mənfəət və zərər haqqında hesabatda formalaşan əsas informasiyalar müəssisənin istifadə etdiyi resurslardan yaranan gəlir və xərc daxilolmalarının xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Mənfəət göstəricisi müəssisənin resurs potensialından istifadəsi bütün əhəmiyyətli aspektlərində işgüzar dövriyyəsinin effektivliyini əks etdirir. Belə yanaşma müəssisələrin fəaliyyətinin aşağıdakı anlarına aiddir:

- Əmtəə bazarında həyata keçirilən kredit siyasəti;
- Fəaliyyət növlərinin daxil olmasının sabitliyi nöqtəyi-nəzərindən gəlirlərin keyfiyyəti;
- İstehsalın əsas amillərindən (əmək, əmək vəsaiti, əmək əşyası, menecment) asılılığı;
- Müəssisənin mənfəət və pul vəsaitlərinin artımı göstəricilərinin əlaqələndirilməsi (likvidlik).

Mənfəət və zərər haqqında informasiyaların açıqlanması formatı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (cədvəl 2):

Cədvəl 2

Mənfəət və zərər haqqında informasiyaların açıqlanması

İnformasiyanın açıqlanmasına minimal tələblər	Ədalətli qiymət konsepsiyası çərçivəsində
1	2
I Müəssisənin gəlirləri – cəmi, o cümlədən satışdan gəlirlər	Ümumi gəlir; Malların alıcılara qaytarılması; Ticarət diskontu; Yerinə yetirilən işlərin qəbulundan imtina; Satışdan xalis gəlir: a) məhsullar b) mallar c) işlər ç) xidmətlər d) əsas vəsait e) qiymətli kağız f) sair əmlak
İnvestisiyalardan gəlirlər	Alınmış dividendlər; Alınmış faizlər; Qısamüddətli icarəhaqqı; Uzunmüddətli icarəhaqqı; Birgə fəaliyyətdən mənfəət; Lizinq daxilolmaları; Lisenzia daxilolmaları.

1	2
Maliyyə əməliyyatlarından gəlirlər	Alınmış cərimələr, pensiyalar və dəbbə pulları; Ötən illərin mənfəəti; Əvəzsiz alınmış dəyərlər; Məzənnə fərqləri və i.a.; Xammal, material, yarımfabrikat, yanacaq, enerji.
II Müəssisənin xərcləri cəmişi Müstəqil material xərcləri Heyətin əməkhaqqı və sosial ödənişləri xərcləri	İstehsalat xidmətləri; Zəmanətli xidmət üzrə xərclər; İcarəhaqqı və i.a.; Əməkhaqqı; Təlimin ödənilməsi; Sosial yardımın ödənilməsi və s.
Amortizasiya	Əsas vəsaitlərin amortizasiyası; Qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası.
İnzibati xərclər	Məncər və mütəxəssislərlə hesablaşmalar; Rabitə xidmətləri; Ezamiyyət və nümayəndəlik xərcləri və i.a.
Satış üzrə xərclər	Nəqliyyat; Qablaşdırma; Reklam; Komisyon ödənişi.
Maliyyə xərcləri	Ödəniləsi faizlər; Komisyon mükafatları.
Fiskal xarakterli xərclər	Vergilər, yığımlar, rüsumlar; Peniyalar; Vergi hesabatları üzrə cərimələr.
III Fəaliyyətdən (əməliyyat) maliyyə kəmiyyətləri	Mərcinal mənfəət; Satışdan mənfəət; Maliyyə əməliyyatlarından mənfəət; Faizlər və vergilər çıxılanadək mənfəət; Vergiyə cəlb olunan mənfəət; Xalis mənfəət; Reinvestisiya olunan mənfəət.

Nəticə

Azərbaycanın uçot praktikasında bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapitalın saxlanması ilə əlaqədar hələlik hər hansı bir təlimat yoxdur, lakin bəzi ümumhüquq xarakterli normativ aktlarda müəyyən məhdudiyyətlərə rast gəlmək olar. Bu isə özlüyündə kapitalın saxlanılmasının reallaşması kimi başa düşülə bilər.

Kapitalın saxlanması mexanizmi xalis aktivlər anlayışına istinad edir. Xalis aktivlər dedikdə müəssisənin xüsusi kapitalının material qismində əks etdirilməsi başa düşülür. Xalis aktivlərin hesablanması metodikası maliyyə hesablarının müxtəlif standartlarında açıqlanmışdır. Xüsusi kapital dedikdə mülkiyyətçilər tərəfindən müəssisəyə qoyulan vəsaitlər başa düşülür. Xüsusi kapitalın – müəssisənin qiymətləndirilməsi və onun mülkiyyətçilərə gəlir gətirməsi bacarığı deməkdir. Əgər müəssisənin səhmləri faiz birjasında sərbəst şəkildə tədavül edirsə, deməli, onun bazar dəyəri var, həmin dəyər isə bütövlükdə müəssisənin bazar dəyərini əks etdirir. Bu dəyər müəssisənin gələcək fəaliyyətinin nəticələrinə münasibətdə bazar iştirakçılarının gözləntilərini ehtiva edir. Həmin dəyər isə əslində ədalətli qiyməti təcəssüm etdirir və o, əksini obyektin bazar qiymətində tapır. Xüsusi kapitalın ədalətli qiyməti şirkətin maliyyə bazarında səhmlərinin dəyərini göstərir.

İnvestorun başlıca marağı bundadır ki, o müəssisənin qiymətləndirilməsinə necə bir əmlak kompleksi kimi deyil, qoyulmuş vəsaitin generasiya olunan hissəsi kimi yanaşsın. Belə bir halda, ənənəvi mühasibat yanaşmasına uyğun olaraq xüsusi kapital investorları tam qane edə bilməz, odur ki, uçot və hesabatın qarşısında duran başlıca vəzifələrdən birisi xüsusi kapitalı elə cür qiymətləndirməkdən ibarət olmalıdır ki, bu qiymət onun artım qabiliyyətini xarakterizə edə bilsin.

Şəffaf maliyyə hesabatı kapitalın qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Öhdəliklərlə

müqayisədə aktivlərə daha çox kapital qoyulması nəticəsində müəssisənin daimi fəaliyyətinin fasiləsizliyi prinsipinə əməl olunur, həmçinin qəbul edilmiş öhdəlikləri vaxtında ödəməyə imkan yaranır. Maliyyə hesabat formalaşması bütün maraqlı şəxslərə imkan verir ki, iqtisadi mənafehlərin paritetlərinin gözlənilməsinə nəzarəti həyata keçirilsin. Eyni zamanda neytrallıq və müqayisəlilik xüsusiyyətlərinə də əməl olunur. Nəhayət, mühasibat hesabatı mülkiyyətçilərin iqtisadi maraqlarının keyfiyyəti və gözlənilməsi haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir.

Gülər Əkbərova

Aktivlərin və öhdəliklərin ədalətli qiymət konsepsiyası çərçivəsində maliyyə hesabatının etibarlılığının və şəffaflığının yüksəldilməsi

Xülasə

Məqalədə kommersiya təşkilatlarında mühasibat uçotunda öhdəliklərin və aktivlərin ədalətli qiymətin tanınması konsepsiyasının nəzəri əsasları öyrənilmiş, həmin konsepsiyanın maliyyə hesabatlarında etibarlı və faydalı informasiyalara təsiri təhlil edilmiş, bazar münasibətləri şəraitində dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması səviyyəsini təmin edən modellər və metodlar təklif olunmuş və nəhayət, ədalətli qiymətin şərtlərindəki dəyişikliklərin kapital, mənfəət və zərər kimi analitik göstəricilərə təsirinə münasibət bildirilmişdir.

Гюляр Акперова

Повышение достоверности и прозрачности финансовой отчетности в рамках концепции справедливой стоимости активов и обязательств

Резюме

В статье изучены теоретические основы концепции признания справедливой стоимости в бухгалтерском учете и анализе активов и обязательств коммерческих организаций, предложены конкретные методы и модели определения справедливой стоимости активов и обязательств, обеспечивающие достаточно высокий уровень прогнозируемости изменений рыночных отношений, раскрыты влияние изменения в условиях справедливой стоимости на интерпретацию таких аналитических показателей как капитал, прибыли и убытки.

Gular Akbarova

Increasing the credibility and transparency of financial reporting within the framework of fair value concept for assets and liabilities

Summary

This article studies the theoretical basis of assets and liabilities fair value recognition concept on accounting in commercial organizations, analyzes the impact of the concept on reliable and useful information in financial reports, suggests the methods and models providing forecast of changes under market relations and at last discloses the impact of changes in conditions of fair value on analytical indicators such as capital, profits and losses.

Ədəbiyyat

1. S.M.Səbzəliyev. “Maliyyə hesabatı” (dərslik). AzDIU-nun nəşriyyatı. Bakı-2018.
2. Q.Ə.Abbasov. “Mühasibat uçotu” (dərslik və metodik vəsait). Bakı-2019.
3. A.Kərimov. “Mühasibat uçotu; vergiləri”. “Oğuz eli”. Bakı-2004.
4. В.Керимов. Бухгалтерский (финансовый) учет. Москва-2012.
5. В.Палий. Международные стандарты финансовой отчетности. Москва-2013.
6. Ю.Бабаев, А.Петров. Международные стандарты финансовой отчетности. Москва-2015.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.02.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 26.02.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 28.04.2020

METODOLOGIYA VƏ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİN ƏSASLARI

UOT: 330.3, 330.8

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-37-42

**İQTİSADI SİYASƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI: AKTUAL TRENDLƏR VƏ İNKİŞAF
İSTİQAMƏTLƏRİ**

Elşad Məmmədov

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“İqtisadiyyat” kafedrasının professoru, i.e.d.
AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-poçt: elshad.mamedov.76@mail.ru*

Açar sözlər: inkişaf, iqtisadi məktəblər, iqtisadi siyasət, iqtisadi artım, investisiyalar.

Ключевые слова: развитие, экономические школы, экономическая политика, экономический рост, инвестиции.

Keywords: development, economic schools, economic policy, economic growth, investments.

Çoxsaylı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, müxtəlif ölkələrin kredit və kredit reytinglərini əldə etmək üçün qərb institutlarının tövsiyəsi ilə qəbul edilmiş kursun seçilməsi, bir qayda olaraq, iqtisadi artım templərinin azalmasına, sosial bərabərsizliyin artmasına, ölkənin ümumi potensialının deqradasiyasına gətirib çıxarır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) tövsiyələrinə əməl edən ölkələrin iqtisadi inkişaf tempi bu tövsiyələrə zidd olaraq öz suveren siyasətini həyata keçirən dövlətlərdən orta hesabla iki dəfə aşağıdır.

İstənilən iqtisadi sistemi mürəkkəb sistem kimi nəzərdən keçirmək lazımdır: təsərrüfat subyektlərinin spesifikasiyası, onların ideologiyası, maraqları və davranış motivləri ilə, onları istehsalat münasibətləri ilə əlaqələndirən və bu münasibətləri tənzimləyən institutlar, həmçinin müəyyən texnologiyalarla bağlı istehsal vasitələri və predmetləri ilə. Bu mürəkkəb sistem daim dəyişən saysız elementlərdən və onların arasındakı əlaqələrdən və əks əlaqələrdən ibarətdir. Onu səciyyələndirən aşağıdakı şərtlər var: prinsipial mürəkkəbliik, hansı ki onun bütün tərkib hissələrinin baza elementinə münasibətini əks etdirir; sadə funksiyalarla əks etdirilməyən qarşılıqlı asılılıqların qeyri-adiliyi; proqnozların qurulmasını və praktiki tövsiyələrin işlənilməsi üçün hazırlanmasını çətinləşdirən şərtlərin qeyri-müəyyənliyi.

Müasir şəraitdə həm qlobal, həm də regional aspektdə dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər milli iqtisadi sistemlər, eyni zamanda onların dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinə nail olmalarının təminatçısı olan fundamental və tətbiqi elm, təhsil sferaları qarşısında yeni çağırışlar qoymaqladır [1].

İqtisad elminin hazırda mərkəzi funksiyası dünyada baş verən texnoloji, institusional və ideoloji dəyişikliklərin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi olmalıdır. Bu yanaşma müasir sosial-iqtisadi inkişafın real qanunauyğunluqlarını aşkar etməli və iqtisadi inkişaf prosesinin idarə olunması üçün dövlətə tövsiyələr verməlidir.

Qlobal sosializmin dağılmış sisteminin müxtəlif dövlətlərinin təkamülü praktikada direktiv iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına “keçid trayektoriyalarının” geniş çeşidini nümayiş etdirdi. İqtisadi nəzəriyyə nadir hallarda eksperimentlə bu və ya digər hipotezi yoxlamağa müvəffəq olur, bunun nəticəsi onun bir çox istiqamətlərinin sxolastikliyi və qərəzliliyidir. Ötən əsrin sonu-bu əsrin əvvəlləri əslində zəngin empirik material verdi və onun əhəmiyyəti indiyə qədər iqtisad elmi tərəfindən lazımınca qiymətləndirilməmişdir. Əslində, trenddə olan iqtisadi nəzəriyyə məktəblərinin adekvatlığını və effektivliyini yoxlamaq üçün qlobal bir sınaq formalaşdı.

Bu məqamda, kapitalizmin “yeni kapitalist ölkələrinə” münasibətini təhlil edərkən onun özünün əsas stimül aldığı mənbələrə nəzər yetirmək, fikrimcə, faydalı olardı. Kapitalizmin inkişafına təkan verən mühüm amillər bunlardır:

- 1) zənginləşmə hərisliyi;
- 2) istehlak hərisliyi;
- 3) kredit hərisliyi [2].

Şübhəsiz, bazar iqtisadiyyatına “keçid” formatında olan ölkələrə münasibətdə qlobal kapital mərkəzlərinin bu amillərə istinadı gözlənilən idi.

Müasir iqtisadiyyatda hətta keyfiyyətli şəkildə istehsal prosesinin qurulması belə, iqtisadi effektivliyin tam təminatçısı ola bilməz [3]. Bu baxımdan, effektivliyin dayanıqlığı elmi cəhətdən əsaslı, adekvat nəzəri və metodoloji bazaya söykənən yanaşmanın tətbiqi ilə bağlıdır.

Libertarian doktrinası əksər postsovet və Şərqi Avropa dövlətlərində “fəaliyyət üçün rəhbərlik” kimi qəbul edilmişdir. Bu zaman eksperiment müxtəlif şərtlər daxilində qoyulmuşdu: Rusiya və digər postsovet ölkələri ayrı-ayrı iqtisadi sistemlər şəklində “keçid” edirdi, digər Şərqi Avropa dövlətləri isə Avropa İttifaqı tərəfindən tez bir zamanda “həzm edildi”. Nəticədə, fərqlər və oxşarlıqlar aşağıdakılar idi: fərqlər - Avropa İttifaqının həzm etdiyi dövlətlər daha çox əmək bölgüsünə inteqrasiya edildiyi üçün onlarda iqtisadi sistemlər daha şaxələndirilmiş oldu. Amma əmək bölgüsünə inteqrasiya onlarda daha çox ucuz işçi qüvvə ilə bağlıdır; oxşarlıqlar - həm postsovet, həm də Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə xarici investisiyalar üçün maraq kəsb edən sahələr inkişaf etməyə davam etdi. Transmilli korporasiyalar üçün maraqlı olan istiqamətlərin inkişafı fonunda, ilk növbədə həmin ölkənin həm iqtisadi, həm də xüsusi olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, sosial və mədəni inkişafı üçün strateji məna kəsb edən istiqamətlər diqqətdən kənar qalır. Postsovet məkanında Transmilli korporasiyaları prioritet olaraq maraqlandıran mədəni, xammal seqmentləri oldu. Bu milli sistemlərdə həm sosial, həm mədəni, həm də iqtisadi sferada dərin qeyri-tarazlıqlara səbəb olmuşdur. Çünki bütöv sahələr onların inkişafını xeyli dərəcədə müəyyən etməli olan investisiyalardan, o sahələrdə innovativ inkişaf dinamikasından məhrum oldu. Bu, əslində həmin ölkələr üçün inkişafı bağli təşəbbüsün itirilməsi demək idi. Bu proses təsadüfi idimi?

Həmin prosesi təsadüfi adlandırmaq əslində çox çətindir. Çünki bu ssenarinin müəllifləri onu Latın Amerikasında və Afrikada öncə sınaqdan keçirmişlər. Düzdü, o bölgələrdəki vəziyyətlə postsosialist, avrasiya məkanında yerləşən dövlətlərdə formalaşmış vəziyyət arasında bir sıra fərqli cəhətlər var. Amma oxşar cəhətlər daha əsaslıdır. Onların sırasında mərkəzdə “Currency Board”, yəni valyuta idarəetməsi siyasətini xüsusi qeyd etməliyəm.

Məsələ bundadır ki, müasir iqtisadiyyatın təkənverici qüvvəsi pul-kredit siyasətidir. Stimullaşdırıcı pul-kredit siyasəti olmadan hər hansı dayanıqlı iqtisadi artımdan və inkişafdan söhbət belə gedə bilməz. Pul-kredit siyasətinin mərkəzində emissiya dayanır. “Currency board” emissiyayı milli iqtisadiyyatın maraqlarına uyğun reallaşdırmağı faktiki olaraq bloklaşdırır. Yəni Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər institutların ısrarlı tövsiyələri və təzyiqləri nəticəsində qəbul olunan bu yanaşma çərçivəsində emissiya xarici valyuta, əsasən, dollar alışına istiqamətlənir. Nəzərə alıqda ki, həmin valyuta, əsasən, transmilli korporasiyaların maraqlarına uyğun şəkildə və əsasən xammal sektorunda formalaşır, deməli, investisiyalar da, əsasən, ora istiqamətlənir. Bu isə öz növbəsində milli iqtisadiyyatın önəmli, prioritet sahələrinin investisiyalardan, innovasiyalardan kənar qalmasına, demək deqradasiyasına səbəb olmalıdır. Bununla paralel həmin beynəlxalq institutlar qeyri-monetar inflyasiyaya qarşı monetar üsullarla, pul kütləsini sıxmaqla mübarizəni də ısrarla tövsiyə edir, bu isə prosesin bir qədər də dərinləşməsinə diqtə edir.

Bunun əksi olaraq, Çin, Vyetnam, bir sıra digər Asiya ölkələrində iqtisadiyyatın inkişafı alternativ iqtisadi nəzəriyyənin və ya fiziki iqtisadiyyatın eksperimental tətbiqi əsasında həyata keçirilir. Bu nəzəriyyə iqtisadi hadisələrin öyrənilməsinə praqmatik yanaşma ilə fərqlənir, bazar tarazlığı modelləri kimi mənasız abstraksiyalarla yüklənmir. Strateji planlaşdırmaya və bazar özünü-təşkilinə, bazar fundamentalizminə, maliyyə sektorunda mənfəətin maksimumlaşdırılmasına deyil, əhəlinin geniş təbəqələrinin sosial rifahının yüksəldilməsinə əsaslanan bu təcrübə öz effektivliyini, rəqabət üstünlüklərini dayanıqlı şəkildə göstərməkdədir. Uzağa getməyə ehtiyac belə yoxdur. Yuxarıda qeyd edilən alternativ sistemlər çərçivəsində ölkələrin universal indikativ göstəricilərinə baxdıqda libertarian bazara keçid modelini seçmiş dövlətlərin iqtisadi dinamikasında baş verən uğursuzluqlar və mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemini qoruyub saxlayan, onu bazar münasibətlərinin təkamül

inkışafı ilə birləşdirən dövlətlərin uğurları aydın görünür.

Libertarian doktrinasının “adeptləri” olan, Azərbaycanda həyata keçirilən islahatları öz primitiv yanaşmaları ilə tənqid etməyə çalışan bir sıra psevdoekspertlər müxtəlif ölkələrin bazar iqtisadiyyatına keçidinin nəticələrində fərqliliklərinin inandırıcı izahını verə bilmirlər. Məsələn, Çinin iqtisadi uğurlarının və bir sıra postsovet ölkələrinin uğursuzluqlarının izahı, bir qayda olaraq, bazar fundamentalizmi doktrinasının həyata keçirilməsi ilə bağlı şok terapiyası siyasətinin ardıcıl olmaması və digər absurd fərziyələrə və qeyri-ciddi fikirlərə əsaslanır. Eyni şəkildə, rusiyalı həmin kateqoriyaya yaxın adeptlər Belarusun nisbətən uğurlu inkışafını Rusiya tərəfindən enerji subsidiyaları ilə izah etməyə çalışırlar, baxmayaraq ki, onun qonşusu olan Rusiya vilayətləri daha aşağı qiymətlərlə enerji daşıyıcıları arasında acınacaqlı nəticələr göstərir.

Əslində, iqtisadiyyatın kəskin liberallaşdırılması, inkışaf etmiş iqtisadiyyatlarla rəqabətin sərtləşməsi və investisiya iqliminin qanunauyğun şəkildə pisləşməsi investisiya fəallığının kəskin şəkildə azalmasına səbəb olur. Bu, texniki cəhətdən mürəkkəb olan, yüksək əlavə dəyər tutumlu müasir sahələrə xüsusilə ciddi zərbə vurur. Modernləşmə üçün investisiya resurslarının olmaması onların dağılmasına və tənəzzülünə səbəb olur.

Əksər postsovet və Şərqi Avropa ölkələri təsərrüfat mexanizminin liberallaşdırılması üçün yüksək qiymət ödəməli oldular. Yeni bazar institutlarının olmaması və ya zəifliyi, dolayısı ilə makroiqtisadi tənzimləmə rıçaqlarının qeyri-tarazlığı zamanı iqtisadiyyatın adi idarəetmə mexanizmlərinin sürətlə dağılmasına reaksiyası son dərəcə ağrılı olub. Nəticədə, “bazar” transformasiyasının ilk illərində ölkələrin əksəriyyəti dərin iqtisadi böhranla üzləşdilər. Onun əsas təzahürləri inflyasiyanın sürətlə artması, bəzi ölkələrdə dövlət maliyyəsinin iflasa uğraması və istehsal həcmələrinin aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir. Sosial sahədə də ciddi problemlər yaranmışdır.

İqtisad elmi üçün ən maraqlı məqamlardan biri prinsip etibarilə müxtəlif üsullarla həyata keçirilən bir sıra postsovet və Şərqi Avropa ilə Çin iqtisadiyyatlarının bazar transformasiyasının dünya iqtisadiyyatının struktur böhranı zamanında müqayisəli təhlilidir. Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatın istənilən transformasiyasının nəticəsi onun nəticələrinin iqtisadi inkışafın gələcək trayektoriyasını təşkil edən texnoloji irəliləyişlərlə uzlaşması ilə müəyyən edilir.

Həmin postsovet və Şərqi Avropa ölkələrində bazar iqtisadiyyatına keçid elmi-istehsalat və intellektual potensialların bərpasını təmin edən institutların dağılması ilə müşayiət olunurdu. Çində bu institutlar dağılmamışdır, əksinə bazar iqtisadiyyatı sahəsində yeni institutların yetişdirilməsi ilə yanaşı, bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyətə uyğunlaşmışlar. Bununla yanaşı, dövlət siyasəti elmi-istehsalat potensialının qorunub saxlanmasına və inkışafına yönəldilərək formal dəyişikliklərə deyil, praktiki nəticələrə istiqamətlənmişdir.

Şəxsiyyətin yaradıcılıq potensialının və sahibkarlıq qabiliyyətlərinin dövlətin planlı fəaliyyəti yolu ilə fəallaşması üçün şəraitin yaradılması islahatların başladığı andan etibarən Çinə istehsal həcmələrini qaydaya salmaq imkanı vermişdir.

İki fərqli nəzəri doktrinanın praktiki tətbiqi üzrə müqayisəli eksperimentinin nəticəsində diametral olaraq əks nəticələr vermişdir: əgər həmin postsovet və Şərqi Avropa ölkələrində elmi-texniki potensialın əsas göstəricilərinin iki dəfədən çox düşməsi baş veribsə, Çində onların dəfələrlə artması göz qabağındadır. Bu, libertarian doktrinasının və onun əsasında keçirilən şok terapiyası siyasətinin qeyri-adekvatlığını sübut edir.

Bazar fundamentalizminin bütünlüyə qurban olaraq, vətəndaşların əmanətləri, sənayenin yüksək texnologiyalı sahələri və Təbii Renta gətirildi – yüzlərlə milyard təbii resursların ixracından əldə olunan dollar kütləsi maliyyə piramidasının formalaşmasına getdi, milli elmi-istehsalat potensialını modernləşdirmə üçün zəruri olan resurslar Qərbə doğru istiqamətləndilər. Bazar rəqabəti institutlarının tədricən artması və sosialist iqtisadiyyatının nəhənglərinin rəqabətə davamlı korporasiyalara ehtiyatlı transformasiyası, modernləşmə layihələrinin uzunmüddətli kreditləşdirilməsinə yönəldilmiş milli maliyyə-investisiya sisteminin yaradılması əvəzinə özəlləşdirmə nəticəsində ölkələrin elmi-istehsalat kompleksləri zəiflədi.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, bir məsələyə də, zənnimcə, toxunmaq lazımdır. Dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər, yeni texnoloji quruluşun formalaşması gələcəkdə xammalın

ixracını məhdudlaşdıracaq [4]. Bu amilin də postsovet məkanında iqtisadi dinamikaya mənfi təsir göstərəcəyini yüksək ehtimalla proqnozlaşdırmaq olar.

Harada ki bu siyasətə müqavimət göstərilir, orada rəngli inqilablar maliyyələşdirilir, həmin ölkələrin hökumətlərinə qarşı insan hüquqlarının təmin edilməməsi və demokratiyanın boğulması ittihamları səsləndirilir, sanksiya hədələri meydana çıxır və reallaşdırılır, həmin ölkələrin birdən reyting göstəriciləri qəflətən aşağı düşür, onların təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq kredit institutlarının resurslarına çıxışları məhdudlaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ən yeni tarixdə bu növ təzyiqlər, ikili standartlarla dolu hadisələr ölkəmizin ətrafında da dəfələrlə baş vermişdir. Maliyyə seqmenti ilə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər seqmenti olan beynəlxalq ticarətdə də analogi proseslər uzun illər baş verməkdədir. Burada tövsiyə və təzyiqlər beynəlxalq bank oliqarxatı tərəfindən idarə olunan Transmilli korporasiyaların maraqlarının faktiki təminatçısına çevrilmiş Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) tərəfindən edilir. Nəticədə, bu təşkilata üzvlük ancaq əlavə dəyər tutumlu ixracata malik olan dövlətlərin marağına uyğun olur. Çünki ÜTT faktiki olaraq onların satış bazarlarını genişləndirir. Xammal ixracatına söykənən milli iqtisadi sistemlər isə ÜTT üzvlükdən, əsasən, daxili bazarlarını liberallaşdırmağın mənfi nəticələrini hiss edirlər.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu yaxınlarda Rusiya Prezidenti V.Putin ölkəsinin ÜTT-yə daxil olmasının faktiki olaraq ciddi səhv kimi səciyyələndirməsi, fikrimcə, yuxarıda deyilənləri bir daha təsdiq edir.

Burada Azərbaycanın ÜTT ilə bağlı mövqeyinin necə adekvat olduğunu ədalət naminə söyləmək lazımdır. Təəssüf ki, bir sıra psevdokspertlər bu kimi aydın görünən həqiqətləri də görmür və ya görə bilmirlər.

Azərbaycanın müstəqil iqtisadi siyasəti əslində iqtisadi seqmentdə dünyada və regionda baş verən bir çox volatilliklərlə, qeyri-müəyyənliklərlə bağlı risklərdən dövlətimizi qorudu.

Təəssüf ki, ictimai şüurun çox mühüm tərkib hissəsi olan iqtisadi nəzəriyyə özündə qərbin hakim elitasının maraqları ilə müəyyən edilən qnoseoloji, idrak, həm də siyasi funksiyaları daşıyır.

Libertarian “mainstream” (“başlıca xətt”) iqtisad elmində təsərrüfat subyektlərinin rasionallığı və optimal davranışı haqqında klassik postulatlar əsaslanır, buna görə də özünü “neoklasik” adlandırır. Halbuki real iqtisadiyyatda nə optimal davranış, iqtisadi fəallıq subyektlərinin rasionallıq davranışı olur, nə də bazar tarazlığı. Real iqtisadiyyat bu abstrakt, tətbiqi effekti olmayan iqtisadi modellərdən çox uzaq, maraqların kəsişdiyi və kəsişmədiyi, saysız əks-əlaqələrlə dolu mürəkkəb sistemdir. Bu da, fikrimcə, təsadüfi deyil. Artıq elmi cəhətdən tam şəkildə əsaslandırılıb ki, mürəkkəb sistemlər daha effektivdir. Deməli, iqtisadi sistemlərin süni şəkildə sadələşdirməsi və primitivlədirməsi bütövlükdə iqtisadi sistemlərin deqradasiyasına səbəb olur. Beləliklə, real iqtisadi proseslərə açıq-aşkar uyğun gəlməməsinə baxmayaraq, bu neoklasik paradigma həm nəşrlərin sayına, həm də iqtisadi fənlərin tədrisindəki mövqeyinə, maliyyələşdirmənin həcminə (qrantlara), Nobel mükafatına və digər bu növ göstəricilərə görə, şübhəsiz, liderdir. Düşünürəm ki, bu təsadüfi deyil. Çünki, zənnimcə, iqtisad elmində 2 əsas problem mövcuddur. Birincisi, onun iri biznes maraqları ilə sıx bağlılığının faktiki olaraq, həmin maraqlarla əksər hallarda yumşaq desək, hesablaşdığındandırsa, ikincisi, iqtisad elminin həmin zaman və məkanda reallaşdırılan siyasətin fəvriyəsində olması faktiki olaraq onu həyata keçirilən siyasətin girovu edir.

Artıq bu fakt əsas suala cavab vermək üçün işarə verir: iqtisad elminin bu paradigma üzrə inkişafı “kimə sərfəlidir?”. Əslində, neoklasik paradigmanın heyrətamiz davamlılığı və böyük kapital dövr etdiyi dairələrdə sonsuz populyarlığı müvafiq iqtisadi və siyasi maraqlarla izah olunur. Libertarian “neoklassika” bazar fundamentalizmini və Transmilli Korporasiyaların (TMK) fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini minimuma endirməyə çalışır, bunun nəticəsində də bir sıra dövlətlər TMK-dan öz “royalti”ilərini alır. Bu konsepsiya milli sistemlərdə və bütün dünyada hökmranlıq etmək üçün iri kapitalın iddialarını əsaslandırır, sosial məsələləri isə geri çəkir.

Bu siyasət dünya valyutalarının emitentlərinə (ilk növbədə, Amerika dollarına) təminatlı pul nişanlarının real aktivlərlə ekvivalent mübadiləsi yolu ilə bəşəriyyəti istismar etməyə imkan verən neokolonializmin müasir formalarını əsaslandırır. Fikrimcə, buna görə də o həm birbaşa siyasi, həm də dolayısı ilə iqtisadi mexanizmlərlə beynəlxalq təsisatlar (BVF, Dünya Bankı, ÜTT və s.)

vasitəsi ilə digər dövlətlərin faktiki idarə etmələrinə şərait yaradır. Bir çox hallarda, ikinci variant daha effektiv olur. Reallıqda isə liberal ideologiya bir növ pərdədir. Bu pərdənin arxasında isə bütün bu illər ərzində ölkələrin dövlət əmlakının və milli sərvətinin iri transmilli kapital tərəfindən faktiki mənimsənilməsi gizlənilir.

Əgər belə olmasaydı, libertarian “neoklasik” yanaşma çoxdan Ptolemeyin astronomik sistemi və ya fizikada “istixana” nəzəriyyəsi kimi yalnız elm tarixinin sərvəti olardı, heç yerdə və heç vaxt dövlət idarəçiliyi praktikasında tətbiq edilməzdi. Lakin gördüyümüz kimi, bu belə deyil və buna görə də həmin yuxarıda qeyd etdiyimiz BVF-nin üçüncü dünya ölkələrinə münasibətdə müstəqil iqtisadi inkişaf imkanlarından məhrum edilməsi siyasətinin əsasını təşkil edir. Öz “müşəriyələrinə” sərt pul siyasəti yeritməklə BVF onları daxili krediti genişləndirmək imkanından məhrum edir və xarici maliyyə mənbələrindən asılı olaraq xarici kapitalın maraqlarına tabe edir.

Son onilliklər ərzində dəbdə olan iqtisad elmi məktəblərinin dünyada baş verən əsas iqtisadi proseslərin nə proqnozlaşdırılması, nə fundamental təhlili baxımından ciddi uğur qazanmaması artıq faktır. Çünki bu illər ərzində baş vermiş ən iri iqtisadi kataklizmlər, böhran dalğaları həmin elmi məktəblər tərəfindən lazımi səviyyədə dəyərləndirilməmişdir desək, zənnimcə, yanlışdır. Elmin, texnologiyaların müasir inkişaf səviyyəsini nəzərə alıqda bunu təsadüfi saymaq, razılaşmaq ki, ən azından çox çətindir. Bəs niyə çox milyardlıq büdcələrə malik olan həmin iqtisadi məktəblər iqtisadi problemlərin adekvat şəkildə dərk edilməsində belə bu qədər acizdirlər? Fikrimcə, bu suallara cavabı biz hələ 19-cu əsrin sonlarında siyasi iqtisad məktəblərində Marksist məktəbinin faktiki prioritet təşkil etməsində və iri kapital tərəfindən bu məktəbin alternativini ola biləcək elmi məktəbin yaradılması üçün verilən sifarişdə axtarmaq lazımdır. Alternativ məktəb kapitala lazım idi və o formalaşdı. O baş verən proseslərin məhz həmin kapitalın maraqlarına uyğun izah edilməsi üçün tələb olunurdu və məhz o məqsəd üçün də yaradıldı. Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyədə iri kapitalın maraqlarını güclü şəkildə qoruyan “marjinalist” yanaşma, fikrimcə, əsasən məhz bunun üçün “lazım” idi. Bu yanaşma sonralar öz məntiqi davamını “neoklassik, “monetarist” paradigmadə tapmış oldu.

Bu gün əminliklə söyləyə bilərik ki, ictimai şüurun çox mühüm tərkib hissəsi olan iqtisadi nəzəriyyə özündə qərbin hakim elitasının maraqları ilə müəyyən edilən idrak və siyasi funksiyaları daşımaqdadır.

Nəticə

Aktual iqtisadi trendlər, dünya iqtisadiyyatında yeni böhran dalğasının formalaşması istisnasız bütün milli iqtisadiyyatlar qarşısında keyfiyyət və böyük ehtimalla elə kəmiyyət baxımından da yeni çağırışlar qoymaqdadır. Bu çağırışlara adekvat reaksiya üçün anaxronizm təşkil edən, real iqtisadiyyatla heç bir bağlılığı olmayan iqtisadi məktəblər deyil, elmi-texniki tərəqqiyə, innovasiyalara, real təsərrüfat mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə köklənən iqtisadi məktəblər tələb olunur.

Elşad Məmmədov

İqtisadi siyasətin nəzəri əsasları: aktual trendlər və inkişaf istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə son onilliklər ərzində “dəbdə” olan iqtisad elmi məktəblərinin dünyada baş verən əsas iqtisadi proseslərin nə proqnozlaşdırılması, nə fundamental təhlili baxımından ciddi uğur qazanılmaması qeyd edilir. Çünki bu illər ərzində baş vermiş ən iri iqtisadi kataklizmlər, böhran dalğaları həmin elmi məktəblər tərəfindən proqnozlaşdırılmamışdır desək, zənnimcə, yanlışdır. Bu səbəbdən iqtisad elmi iqtisadiyyatın çağırışlarına adekvat şəkildə inkişaf etməli, köhnəlmiş, eyni zamanda müxtəlif iqtisadi, siyasi, iri biznesə aid maraqlara söykənən yanaşmalara deyil, əhalinin geniş təbəqələrinin sosial vəziyyətinin, maddi rifahının yüksəlməsinə, dayanıqlı texniki-iqtisadi inkişafa və iqtisadi artıma xidmət etməlidir. Hesab edirik ki, dövlətin iqtisadi siyasəti məhz bu məqsədlərə köklənməlidir.

Эльшад Мамедов

**Теоретические основы экономической политики: актуальные тренды
и направления развития**

Резюме

В статье отмечается, что за последние десятилетия “модные” экономические научные школы не добились серьезного успеха с точки зрения прогнозирования и фундаментального анализа основных экономических процессов, происходящих в мире. Это подтверждается тем, что, думаю не ошибемся, если будем утверждать, что крупнейшие экономические катаклизмы, кризисные волны, произошедшие за эти годы, не были предсказаны этими научными школами. По этой причине, экономическая наука должна развиваться адекватно вызовам экономики и служить не устаревшим и, вместе с тем, связанным и с разными экономическими, политическими, а также касающимися крупного бизнеса интересам, а улучшению социального положения, повышению материального благополучия широких слоев населения, устойчивому технико-экономическому развитию и экономическому росту. Считаем, что экономическая политика государства должна быть настроена именно на эти цели.

Elshad Mammadov

Theoretical basis of economic policy: actual trends and directions of development

Summary

The article claims that in recent decades “fashionable” economic scientific schools have not achieved serious success in terms of forecasting and fundamental analysis of the main economic processes taking place in the world. This is confirmed by the fact that, I think, we will not be mistaken if we say that the major economic disasters and crisis waves that have happened over the years were not predicted by these scientific schools. For this reason, economic science should develop adequately to the challenges of the economy and serve not to interests outdated, at the same time related to various economic, political, and also related to big business, but should improve the social situation, increase the material well-being of the population stratum, sustainable technical and economic development and economic growth. We believe that the economic policy of the state should be adjusted to these goals.

Ədəbiyyat

1. E.Məmmədov. İstehlak bazarının idarə edilməsi. (Dərslik). Bakı-2019.
2. В.Катасонов. Капитализм. История и идеология «денежной цивилизации». Россия-2017.
3. E.Məmmədov. Müasir iqtisadiyyatın müasir problemləri və onların həlli yolları. AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat Seriyası, 2017-2. Bakı-2017.
4. E.Məmmədov. MDB ölkələrinin iqtisadiyyatlarını nə gözləyir-Ekspert şərh. www.sputnik.az. 30.10.2018.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13.04.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 28.04.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 15.05.2020

UOT: 33.002

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-43-52

НЕКОТОРЫЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Эльдар Гулиев

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Русская экономическая школа

Доцент кафедры «Экономика», доктор философии по экономике

A3 1072, город Баку, улица Гасана Алиева 135

e-почта: eldargeorgia1948@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadiyyat, rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar, informasiya – kommunikasiya texnologiyaları, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, iqtisadi nailiyyət, rəqəmsal iqtisadiyyatın üstün və mənfə cəhətləri, rəqəmsal iqtisadiyyatın problemləri.

Ключевые слова: экономика, цифровая экономика, цифровые технологии, информационно - коммуникационные технологии, глобализация мировой экономики, экономический успех, преимущества и недостатки цифровой экономики, проблемы цифровой экономики.

Keywords: economics, digital economics, digital technologies, information and communication technologies, globalization of the world economy, economic success, advantages and disadvantages of digital economics, problems of the digital economy.

Исторические условия и предпосылки формирования цифровой экономики

В своем развитии человечество прошло весьма длительный и тернистый путь: первобытно - общинный строй, рабовладельческий строй, капиталистический строй, социализм, коммунизм - каменный век, бронзовый век, железный век, ... век информационных технологий и цифровой экономики. Конечно, все эти и другие этапы носят предположительный и концептуальный характер, что делает их условными и не столь аргументированными. В частности, вникая в историю древних цивилизаций и знакомясь с найденными артефактами в местах проведенных раскопок, можно сделать вывод о высокой технологичности цивилизаций Атлантиды, Древнего Египта, Античной Греции, Древнего Рима, Мая на Американском континенте и др.

Действительно, не только окружающий нас мир, но и месторасположения континентов, их географические очертания, исторически сложившиеся государственные и прочие образования, хотим мы того или нет, не перестают меняться. При всем этом, с началом капиталистической системы хозяйствования в разы возросли темпы развития науки, техники и технология на основе использования изощренных средств и методов таких вновь испеченных наук, как маркетинг и менеджмент, приведших в течение относительно короткого отрезка времени к открытию передовых инновационных технологий, которые, можно сказать, фундаментально изменили и продолжают менять весь облик материально-технической базы как локальных национальных, так и глобальных тесно интегрированных экономик мира.

Все приведенные явления и процессы на основе более совершенных технологий организации, планирования и управления дают возможность повышать социально-экономическую эффективность отраслей материального и нематериального производства, а также ориентированных на инновации инвестиционных бизнес-процессов.

Как показывает жизнь, считающиеся традиционными подходы и методы работы в предприятиях и структурах различных видов человеческой деятельности и национальных экономиках по мере развития и проникновения новейших технологий организации управления производства, распределения и реализации товаров коренным образом изменили состав и структуру не только занятости людей, но и современных городов, поселков и сел. Так, если

лет 30, 40, 50 и более отдаленный от нас период прошлых лет основная масса трудоспособного населения была занята в сельском хозяйстве, в добывающей и обрабатывающей промышленности, в пищевой и легкой промышленности и т.д., то теперь большинство их сконцентрировано в сферах нематериального производства, т.е. в сферах услуг. При этом, численность людей, занятых профессиональной деятельностью в совершенно новых отраслях и образованиях национальных экономик, таких как информационные технологии, производство «умных» машин, домов и прочих из года в год набирает более масштабные и ускоренные темпы.

Как бы предвидя все эти и другие тенденции в развитии и проникновении информационных технологий в сферу производства и бизнеса, еще в 1971 году впервые некий Роберт Вакхалови дал собственное описание цифровой экономики, а другой ученый и практик Николос Негропonte смог осветить последовательность процесса постепенного становления подобной экономики [4]. По их утверждению, экономика становится и воспринимается как «цифровая», если имеет место очевидное проникновение цифровых технологий, как в социальную жизнь общества, так и во многие отрасли национальных экономик стран и сфер хозяйственно-экономической деятельности (в банковские и страховые системы, в практику управления бизнесом и т.д.). Причем, все это осуществляется на базе использования сети Интернет и информационно - коммуникативных технологий.

После Роберта Вакхалови и Николоса Негропonte спустя примерно 24 лет в 1995 году некий канадский практик в области консалтинга и бизнес - деятельности Дональд Тапскотт предложил свой совершенно новый термин. Данный термин в наиболее большей степени раскрывает характер современных изменений, происходящих в мировой экономике, digital esopomtu, т.е.- «цифровая экономика» [5]. И действительно, предвидения и предвосхищения Д.Тапскотта, описанные в его исследованиях и разработках того периода по приведенной тематике создают картину того, как может меняться образ и уклад жизни населения не только одного поселения, но и отдельных регионов, стран, континентов и всей планеты Земля под воздействием сотового сетевого эфирного и кабельного общения населения, госструктур, бизнес-единиц и других образований в результате широкого практического применения достижений в сфере информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Развитие цифровых технологий и всемерное их практическое применение в социальной сфере и хозяйственно - экономической деятельности, банковской и страховых системах, а также в прочих сферах деятельности, показывает, что многие текущие вопросы и проблемы становится возможным решать не откладывая времени. В частности, благодаря сети Интернет и ИКТ, при условии соответствующего программного обеспечения требуемых технических средств, население и все субъекты рыночных отношений получают возможность оперативно собирать необходимую им информацию, обмениваться ею и, не зависимо от места своего нахождения, координировать свои индивидуальные и групповые действия в режиме реального времени.

Исследуя состав и структуру компонентов цифровой экономики можно прийти к выводу, что необходимым условием ее распространения является государственная поддержка развития и распространения сети Интернет на территории всей страны, проникновение ИКТ в хозяйственно – экономическую деятельность и управленческую практику государства, систему организации и управления банками, производственными и коммерческими фирмами и домохозяйствами.

Наблюдения показывают, что в наши дни продолжается процесс становления и утверждения нового научного и практического направления хозяйственных и экономика – финансовых отношений, базирующихся на взаимное проникновение средств маркетинговых коммуникаций, интернет и прогрессивных информационно-коммуникационных технологий, позволяющих идентифицировать, собирать и оперативно анализировать бесконечно множество данных, получать результаты аналитической работы и срочно практически применять полученные сведения [1].

Таким образом, по Дональду Тапскотту, в основном укоренный темп проникновения ИКТ в повседневную жизнь людей, а также в отрасли материального производства и сферы деятельности населения (педагогика, образование, медицина, математика, физика, химия, инженерное дело, архитектура и т.д.) является базовой основой новой цифровой экономики. Следовательно, цифровой считается такая экономика, которая строится на основе практического использования тех или иных информационно-коммуникационных технологий - ИКТ. Обычно сюда же относят организации и предприятия, занятые созданием, возможно даже обеспечением работы и процессы, связанные с электронным обменом информацией в различных форматах, в том числе в режимах «onp» и «off» - лайн.

Тут стоит заметить, что с проникновением ИКТ в сферы человеческой деятельности и отрасли национальных экономик отдельных стран, формируя цифровые экономические системы, а также создавая совершенно новые отрасли производства и услуг, открыли неизвестные до этого сферы и отрасли, которые можно назвать, как новейшие участки и области «цифровой занятости» рабочих.

Как представлял себе Д.Тапскотт, основной зародышем и движущейся силой процессов глобализации может быть и, в действительности является, развитие всепроникающей цифровой экономики. Развивая данную мысль, Д.Тапскотт приводит следующие доводы, связанные со сдвигами в сфере технологий последних примерно 30-ти лет, которые вероятнее всего будут менять традиционно сложившийся прошлый облик развития всей материально-технической базы экономики отдельных стран, делая мировое хозяйство значительно эффективнее. Как считает Д.Тапскотт, чтобы производственным и коммерческим бизнес-единицам не остаться на обочине современного течения науки, техники, а также технологии организации управления следует:

- найти доступ в сеть широкополосного интернета;
- скомпоновать единую базу данных на базе имеющихся аудио, видео, текстуры в мультимедиа и прочих средств;
- изыскать возможность совмещения общедоступного (массового) и индивидуального программного обеспечения компьютерной и прочей техники в офисах и структурных подразделениях отдельных фирм, корпораций и т.д.;
- в практической деятельности по возможности чаще прибегать к открывающимся возможностям и очевидным аспектам искусственного интеллекта и виртуальных реальностей.

В настоящее время, т.е. по истечении порядка тридцати с лишним лет, можно констатировать, что приведенные рекомендации Д.Тапскотта по переводу экономики на цифровую систему во многих отраслях и сферах деятельности в основном реализованы. При всем этом они продолжают воплощаться в жизнь вновь образованными и «консервативными» компаниями, занимающими выжидательную позицию или сомневающимися в эффективности новаций в системе ИКТ. Действительно, не смотря на относительно небольшой срок с начала применения достижений ИКТ в производственной и коммерческой деятельности предприятий и организаций различных форм собственности, в экономике различных стран и мира произошли очень фундаментальные, если не революционные изменения. В частности, цифровые технологии позволили осуществить революционный скачок от шумных механических средств вычислительной техники к компактным, практически неслышимым калькуляторам и аппаратам, широко применяемым в быту, промышленных предприятиях, а также в сфере услуг (в оптовой и розничной торговле, в гостиничном хозяйстве, в системе контроля безопасности дорожного движения и во многом другом). Только в автомобильной промышленности, применение достижений ИКТ, способствовало замене громоздких и материалоемких технически сложных деталей и узлов мотора, трансмиссии, тормозной системы, радиоаппаратуры, электропитания, подогрева салона, внешнего обзора и контроля, а также ряда других частей соответствующими собираемыми под микроскопами нано техническими устройствами. Благодаря ИКТ, в автомашинах, токарных, шлифовальных, фрезерных, ткацких и множестве других станках появились микрочипы и «мозги».

Развитие ИКТ привело к революционным изменениям в практике фотографирования и кинематографии, печатании и размножении книг, статей, рукописей, в обеспечении сохранности печатных изданий и в библиотечной деле [2]. Нельзя не видеть роль и место ИКТ в проведении научных исследований в разных областях науки и техники, в интенсификации не только научных открытий, но и производства материальных ресурсов и услуг и во многом другом. Сегодня, трудно найти отрасли и сферы человеческой деятельности, не стремящиеся применять информационно – коммуникационные технологии. ИКТ подарило человечеству глобальную сеть коммуникаций «Интернет», Facebook, являющийся хранилищем и храмом знаний и опыта, накопленного человечеством и многое другое.

Именно, с учетом выше изложенного, определение канадца Дональда Тапскотта - digital есопому, т.е.- «цифровая экономика» наиболее точно подходит к нынешнему состоянию, сложившемуся в мировой экономике (рисунок 1).

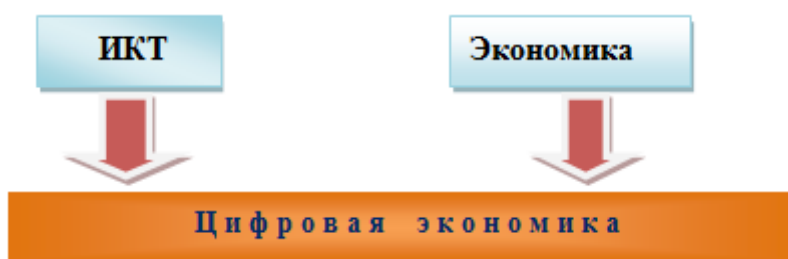

Рисунок 1. Базовое условие цифровой экономики

Из приведенного рисунка видно, что цифровая экономика – это совокупность самих экономик разных уровней, форм собственности и сфер деятельности, плюс информационно - коммуникационные технологии, применяемые в них. Между тем, как мы считаем, состояние экономик каждой страны, а также предприятий и организаций, в лице фирм, концернов, синдикатов, трестов, финансово – промышленных групп и т. п. образований, находится в прямой зависимости от уровня развитости их материально – технической базы (рисунок 2).

Как показывает история, в разные периоды своего развития экономический успех отдельных стран, царств и народов строился и опирался на разные источники и возможности. Например, в основе экономического процветания таких империй, как греческая, римская, монгольская, персидская, российская и др. стояла политика завоевания чужих территорий и порабощения их населения. В наши же дни, от подобной политики мало кто отказывается. Хотя она проводится несколько скрытно, путем приобретения акций предприятий чужих стран, вывоза капитала и проворачивания определенных банковских операций, проведения на

определенных условиях лизинговых операций и др. Между тем, экономическое процветание ряда международных фирм и корпораций, а также определенных стран в настоящее время строится на основе масштабного применения достижений ИКТ. Последнее можно представить в виде следующей формулы.

$$\text{Икт} (\text{Ст} + \text{Пт} + \text{Рс} + \text{Оп}) = \text{Цэ} \quad (1), \text{ где}$$

Икт- информационно-коммуникационные технологии,

Ст- средства труда,

Пт- предметы труда,

Рс- рабочая сила,

Оп – система организации, планирования, управления, государственная политика, направленная на развитие отраслей национальной экономики, а также малого и среднего бизнеса и многое другое, открывающее путь к экономическому процветанию,

Цэ – цифровая экономика.

Если учесть, что **Ст + Пт + Рс + Оп** – отражает материально-техническую базу (**Мтб**) предприятия или страны, тогда приведенная формула будет выглядеть так:

$$\text{Икт} \times \text{Мтб} = \text{Цэ} \quad (2)$$

В настоящее время всемерное проникновение ИКТ практически во все отрасли национальных экономик и сферы деятельности людей отдельных стран действительно изменил весь сложившийся после второй мировой войны облик мировой экономики. Теперь цифровая экономика олицетворяет в себе комплекс совершенно новых производственных и коммерческих фирм и корпораций, напичканных информационно - коммуникационными цифровыми технологиями, это новые отрасли и сферы профессиональной деятельности людей, это совершенно новые рабочие места и занятости трудоспособного населения, это стремительно развивающаяся часть и область современной мировой экономики.

Цифровая экономика, о чем мы сегодня с гордостью, надеждой и, возможно с некоторой настороженностью говорим, способствовало возникновению и формированию глобальных рынков компьютерной техники и сотовой связи, интернет- торговли и услуг, систем слежения, разведки и дистанционного управления, мониторинга окружающей экологической среды, диагностики здоровья и лечения населения от различных болезней, не говоря уже об онлайн игровой индустрии и многом другом. Кроме всего этого, так называемые цифровые технологии, сделали революционный переворот в практике межличностных отношений, письменности, вычислительных средств, развитии науки, техники и образования. Цифровые технологии, наряду с тем, что изменили и продолжают изменять облик сложившейся системы менеджмента, маркетинга и практически всех научных дисциплин, преподаваемых в школах и вузах, также привели к созданию совершенно новых научных дисциплин.

Предвидеться, что в ближайшей перспективе развитие и углубление проникновения ИКТ в экономику предприятий, организаций, отдельных регионов и стран приведет не только к появлению новых профессий и рабочих мест, но и рынков потребительской и производственной ориентации. Между тем, как показывает анализ темпов изменения состава и структуры основных производственных фондов, общая картина практического применения достижений ИКТ в производственно - коммерческой деятельности выглядит несколько иначе. Так в будущем, т.е. еще порядка двадцати и более лет, может проследиваться зависимость ныне сформированной цифровой экономики большинства стран мира, от прошлой организационной формы, ориентированной на механические и машинные технологии производства [2].

К сожалению, в настоящее время у нас в Азербайджане, да и в ряде других стран мира некоторые чиновники и должностные лица применение цифровых технологий рассматривают не как возможность сокращения производственных затрат и издержек обращения, а как средство показухи собственных превосходств и успешностей в жизни и бизнесе. Все эти и другие факты нас подводят к мысли о том, что ИКТ имеет свои «плюсы» и «минусы», что

делаем сформированную на их основе цифровую экономику (digital economy) в определенной степени проблемной и порочной.

Достоинства и недостатки ИКТ

Если быть объективным, ИКТ и созданная на их базе сеть Интернет, действительно преобразили наш мир, о чем было отмечено в предыдущем вопросе. В основном все новшества, привнесенные этими кажущимися прогрессивными технологиями и сетями, если глубоко задуматься, не всегда работают на благо общества, человека и личность, как на индивида, имеющего собственные национальные, религиозные, культурные и прочие идентификационные параметры и, возможно, коды, ниспосланные всевышним – богом. Поэтому, каждый здраво мыслящий человек часто задается вопросом: нужно ли мне или нам это или другое, полученное на основе ИКТ? Что хорошего нам дала и дает цифровая экономика? В разные углы - «хорошее» ставятся добро и прогрессивное, привнесенное со стороны ИКТ и сети Интернет, а в другое - «плохое» все негативное, порождаемое и сопровождаемой ими. Подобные «полярные» и противостоящие мнения и отношения охватывают практически все области социальной сферы, культуры, образования, производства и других сторон жизни людей, а также окружающего нас мира-экологической обстановки, состояния флоры и фауны...

Действительно, ИКТ и всемирная паутина Интернет дали человечеству скорость получения информации, а параллельно с ним возможность ускорения «продвижения» себя, своих идей, товаров и услуг в пространстве и во времени, ускорение нахождения, сбора и относительно надежного хранения нужной информации, проведения на их основе необходимых хозяйственно - экономических, финансовых и научных расчетов. Наверно, было бы уместно напомнить здесь о еще других безмерно обширных возможностях и привилегиях, которые мы зачастую не так часто не вспоминаем и оцениваем. В частности, только в системе обучения ИКТ дало нам доступ к разнообразным новым коммуникациям, общему просвещению, путем черпания знаний из «клада знаний» корпорации «Facebook», созданном американцем еврейского происхождения Марком Цукенбергом. Однако, стоит напомнить, что сеть и «память» Интернет превратился и, продолжает претворятся, в некую сточную яму и свалку, куда каждый, коммуне лень «сбрасывает» любую нужную и не нужную информацию, не соблюдая ни этику, ни мораль перед ни младшими и старшими, не взирая на общечеловеческие ценности. В подобных условиях трудно нормальному порядочному человеку найти и «отфильтровать» искомую информацию.

Напоминаем, понятие информационные технологии (ИТ), перенято из английского языка, Эти технологии объединяют в себе огромное множество технологий, связанных с поиском, нахождением, отбором, хранением, изыманием, передачей, обработкой и анализом, а также управлением информационного потока с применением соответствующих вычислительных и прочих средств.

В наши дни, т.е. на нынешнем этапе развития науки, техники и технологии самым доступным и универсальным инструментом и техническим средством работы над информацией считаются компьютеры, отличающиеся различными техническими мощностями и программными обеспеченностями. Именно компьютеры, создаваемые в различных вариантах и внешних оформлениях, сегодня являются одними из самых востребованных со стороны населения технических средств. Все это не случайно, ибо они в ряде стран мира стали символом статуса и перечисления членов семей к касте образованных людей и интеллектуалов. В любом случае надо признать, что компьютерная техника расширяет, углубляет и ускоряет интеллектуальные изыскания каждого человека, если он имеет навыки и практику пользования этим чудо инструментарием.

Информационно – коммуникационные технологии (ИКТ), оснащенные современными компьютерными и программными приложениями, являясь средством и инструментальным аппаратом всего процесса формирования информационного общества, началом которой является система образования. Данное обстоятельство требует создания всех условий, в том числе необходимой материально – технической базы для обучения и подготовки

высококвалифицированных специалистов - воспитателей на уровне детских садов, т.е. детей дошкольного возраста, начальных классов, средних школ и вузов. Подобные кадры обязаны будут не просто знать основы информатики, но и навыки практического применения ИК технологий для подготовки соответствующего материала с целью ее применения в процессе обучения, а также в деле совершенствования профессиональных навыков и повышения своего общего образовательного уровня в течении всей жизни. При всем этом, современная система подготовки учителей школ и преподавателей вузов должна предусматривать возможность совершенствования пошлой практики ведения занятий с использованием новых и непрерывно улучшающихся технических средств и организационных условий на основе современных ИКТ. Последние не исключают применение новейших моделей дистанционного обучения посредством сети Интернет и беспроводной системы связи через космические аппараты и т.д.

В настоящее время, не зависимо от той или иной системы образования соответствующее программное обеспечение к персональным компьютерам выступают базовой основой ИКТ. Сегодня, благодаря совместному применению этим технических средств и сети Интернет, стало возможным в мгновение ока, т.е. практически за считанные минуты, а то и секунды, проникнуть в базы данных, отдаленным серверам и файлам, электронным библиотекам и прочим информационным ресурсам, которые примерно 20 лет тому назад могли быть только в мечте каждого любознательного человека. Именно эти возможности и ресурсы позволили не только учителям и преподавателям, но и школьникам и студентам готовить и демонстрировать определенные текстовые материалы и слайды, пользоваться системами управления базами данных, графическими пакетами, электронными таблицами, «умными досками», и прочими образовательными и обучающими принадлежностями. Приведенные и тому подобные новации, связанные с современными информационными технологиями, расширили диапазон возможностей не только обучающего персонала, но и обучающихся, научных работников НИИ и профессорско-преподавательского состава вузов. Как известно, от усилий последних, направленных на ускорение процесса обучения и закрепление знаний подготавливаемых кадров в течение относительно короткого отрезка времени, а также сокращение времени на проведение научных исследований и внедрение их результатов в производство, зависит будущее каждой страны. Будущее же немислимо без обеспечения военной и стратегической безопасности, куда по нашему разумению должны включаться экономическая, включающая в себя финансовую и продовольственную безопасность, а также экологическая безопасность отдельных регионов, автономных образований, государств и континентов в целом [5].

Постоянно совершенствующиеся ИКТ сокращают время и повышают качество передачи информации в режиме *online* посредством электронной почты, соответствующего программного обеспечения систем «*Facebook*», «*YouTude*», «*Skype*», «*Zoom*» и т.д. Сегодня, общение в режиме онлайн, проникновение в виртуальные библиотеки и определенные сайты, чтобы получить нужные учебные методические материалы и информацию научного порядка, проведение виртуальных учебных занятий, а также видео и аудио - конференций через сеть Интернет в режиме реального времени, становится обыденным делом, широко доступным каждому более – менее просвещенному жителю планеты. Конечно, все это можно превратить в реальность при условии доступа в приведенные системы и приложения к Интернет, а также наличия возможностей использования телевидения и практики записывания проводимых мероприятий с целью их повторной демонстрации в последующем.

Кроме всего отмеченного, в настоящее время широкое распространение посредством сети Интернет получает более доступные и относительно дешевые электронные издания, хотя по многим параметрам они значительно уступают такому традиционному источнику знаний, как книга. Как считают многие нынешние педагоги, современные информационные технологии, в том числе применение в учебном процессе различных ноутбуков и компьютеров, а также мультимедийного оборудования, параллельно с формированием в сети Интернет кабинетов преподавателей и обучающихся, раскрывают новые возможности в направлении повышении уровня и качества преподавания практически всех предметов и наук.

Действительно, используя современные достижения цифровой экономики, можно качественно преобразить многое в сфере организации управления людскими рабочими и интеллектуальными ресурсами, создавать новые технологии производства и высокопроизводительные технические средства, добиваться более эффективного использования материальных ресурсов, решать сложнейшие задачи логистики, а также распределения и реализации продукции и многое другое. В частности, серьезные прогрессивные изменения можно продолжать производить в сфере образования. Однако, это нужно делать после анализа всех достоинств и недостатков, а также учета упущений и ошибок в современной системе начального, среднего и высшего образования.

Конечно, как во многих случаях, всякое новое, в нашем же случае стремительное проникновение ИКТ в организацию и управление, производственный процесс, технику и технологию, а также в нашу жизнь, в том числе, учебный процесс и многое другое, наряду с положительными достоинствами имеет и не желательные, т.е. отрицательные последствия. В частности в сфере образования практическое применение ИКТ зачастую приводит к следующим нежелательным последствиям:

- обучающиеся, полагаясь, например, на наличие при себе калькулятора или многофункционального телефона, не стремятся запоминать тот или иной важный материал (таблицу умножения, что – то связанное с профессиональной подготовкой и пр.);

- привязанность к таким техническим средствам, как компьютер, ноутбук, игровым аппаратам и др. формирует неподвижный или мало подвижный образ жизни и обучения, что зачастую приводит к ухудшению состояния жизненно важных внутренних органов и здоровья учащегося школ и студентов вузов;

- возможность доступа к многообразной, в том числе, к нежелательной с точки зрения педагогики и психологии информации, препятствует формированию будущих граждан стран и мира, приверженных к общечеловеческим - национальным, религиозным, толерантным, экологическим и др. ценностям;

- неуместное и частое использование ИКТ в процессе обучения приводит к физическому отторжению культурного, воспитанного, высокообразованного и целеустремленного преподавательского коллектива и старшего поколения от воспитательного процесса учащихся и студенческой молодежи. Кроме этого, применение технологии открытого и дистанционного обучения снижает речевую и письменную активность обучающихся. Как считают психологи, это может привести к снижению умственной активности подрастающего поколения, формированию у них синдрома общественной неуживчивости, а в целом отрицательно сказываться на становлении полноценного и развитого будущего поколения в целом. Значит, повсеместное и необдуманное использование ИКТ в учебном процессе может дать обратный эффект, т.е. не активизировать процесс обучения и не сокращать время усвоения определенных знаний, но даже снижать степень усвоения изучаемого материала, а также наносить прямой вред здоровью и умственному развитию учащихся.

Кроме всего перечисленного, имеются еще множество реально существующих достоинств и потенциальных, но пока не столь изученных и оцененных угроз со стороны всепроникающих цифровых технологий в нашу повседневную жизнь, экономику, науку и др. сферы. При всем этом, не следует забывать, что в условиях капиталистической системы хозяйствования, т. е. усиления конкуренции и конкурентной борьбы между субъектами рыночных отношений, а также нациями, народностями, религиями, странами, фирмами и т.д. ИКТ сыграть как созидательную, так и разрушительную роль.

Выводы

1. Формирование экономики отдельных современных хозяйственно - экономических структур и стран на базе применения достижений информационно - коммуникационных технологий после каменного, бронзового и железного века можно оценить как последующую новую эру в развитии и становлении человечества и назвать ее эпохой информационного или

«цифрового века», а ее экономическую основу охарактеризовать как «цифровая экономика».

2. Масштабное проникновение ИКТ в повседневную жизнь и деятельность населения, а также в экономику различных производственно - коммерческих структур и стран создали благодатную почву для современной экономической ситуации, которую еще 1995 году некий канадский практик в области консалтинга и бизнес - деятельности Дональд Тапскотт предложил назвать цифровой экономикой.

3. Исследования показывают, что в настоящее время экономическое развитие и процветание большинства международных фирм и корпораций, а также стран строится на основе повсеместного применения достижений ИКТ (формула 1).

4. В наши дни, как у нас в Азербайджане, так и в ряде других стран мира ряд лиц применение цифровых технологий зачастую рассматривает не только как возможность наращивания бизнеса и прибыли путем сокращения производственных и сбытовых расходов, а как средство демонстрации собственной успешности и введения в заблуждение окружающих.

5. Информационно – коммуникационные технологии действительно преобразили и продолжают преобразовать наш мир к лучшему, хотя при этом они принесли и продолжают приносить много негативного. Уже сейчас отрицательное воздействие ИКТ мы видим на примере культуры, педагогики, психологии, здравоохранения и во многих других областях.

6. Нам необходимо сформировать у населения инновационную культуру, в том числе культуру жизни и работы в условиях цифровой экономики. Для этого необходимо улучшить и поднять степень подготовки педагогов и преподавательских коллективов на качественно новый уровень, расширить и углубить обучение как школьников и студентов вузов, так и преподавателей информационно – коммуникационным технологиям и т.д.

7. Рекомендуем принять закон, направленный на совершенствование практики применения (возможно ограничение и регулирование) ИКТ в различных отраслях национальной экономики и сферах человеческой деятельности, в том числе в системе образования, СМИ, право хранения и др.

Eldar Quliyev

Rəqəmsal iqtisadiyyatın bəzi konseptual məsələləri və problemləri

Xülasə

Məqalədə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etməsi və ayrı-ayrı ölkə və millətlərin iqtisadiyyatlarına müdaxiləsi idarəetmənin təşkili ilə yanaşı, istehsal texnikası və texnologiyasında inqilabi dəyişikliklərə gətirdiyindən bəhs edilir. Bu prosesin nəticəsində cəmiyyətin sosial həyatında əsaslı dəyişikliklər baş verdi və bu yeni dövrü qiymətləndirərək, müəllifin fikrincə, rəqəmsal iqtisadiyyat erası kimi xarakterizə etmək olar.

Bu fikrin davamı olaraq məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının baza şərti açıqlanır, iqtisadi nailiyyətlərin ənənəvi sxemi-alqoritmi təqdim edilir, İKT-nin iqtisadiyyata müdaxiləsi düsturu göstərilir.

İKT və rəqəmsal iqtisadiyyatın üstünlüklərini açıqlayaraq, müəllif onların insanların həyatı və sağlamlıqlarına neqativ nəticələri və baş verə biləcək həmlələrini diqqətə çatdırır.

Məqalə nəticələrlə yekunlaşır ki, burada müəllif digərləri ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın və insanların müxtəlif fəaliyyət sahələrində, o cümlədən təhsil, KİV (kütləvi informasiya vasitələri), hüquq mühafizə və digər istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsini (ola bilsin məhdudlaşdırılması və təkmilləşdirilməsini) təmin etmək məqsədilə müvafiq qanunun qəbul edilməsini tövsiyə edir.

Эльдар Гулиев

Некоторые концептуальные вопросы и проблемы цифровой экономики

Резюме

В статье говорится о том, что развитие и проникновение информационно-коммуникационных технологий в экономику отдельных стран и народностей привело к революционным изменениям в организации управления, а также технике и технологии производства. В результате этого процесса произошли коренные изменения в социальной

жизни общества и, оценивая этот новый период, как считает автор, ее можно охарактеризовать как эру цифровой экономики.

Продолжая эту мысль, в статье раскрывается базовое условие формирования цифровой экономики, приводится схема - алгоритм традиционных слагаемых экономического успеха, дается формула проникновения ИКТ в экономику.

Раскрывая достоинства ИКТ и цифровой экономики, автор также приводит их негативные последствия и возможные угрозы для жизни и здоровья людей.

Статья завершается выводами, где кроме прочего автор рекомендует принять закон, направленный на совершенствование практики применения (возможно ограничения и регулирования) ИКТ в различных отраслях национальной экономики и сферах человеческой деятельности, в том числе в системе образования, СМИ, право хранения и других сферах.

Eldar Guliyev

Some conceptual issues and problems of the digital economy

Summary

The article indicates that the development and penetration of information and communication technologies into the economies of several countries and nationalities has led to revolutionary changes in the organization of management, as well as production method and technology. As a result of this process, there have been fundamental changes in the social life of society and, assessing this new period, in opinion of the author, it can be described as an era of the digital economy.

Continuing this idea, the article reveals the basic condition for the formation of a digital economy, provides a diagram - an algorithm of the traditional components of economic success, gives a formula for the penetration of ICT into the economy.

Revealing the advantages of ICT and the digital economy, the author gives their negative consequences and possible threats to human life and health.

The article concludes that the author among others, recommends the adoption of a law aimed at improving the practice of applying (possibly limiting and improving) ICT in various sectors of the national economy and spheres of human activity, including in the education system, the media and other areas.

Литература

1. Кревенс, Дэвид, В. Стратегический маркетинг. 6-е изд.: Пер. с англ. М.: Издательский дом «Вильямс», 2008. стр.512: ил.
2. В.Д.Маркова. Цифровая экономика: учебник / В.Д.Маркова. Москва: ИНФРА-М, 2020. 186 с. (Высшее образование: Бакалавриат).
www.dx.doi.org/10.12737/textbook_5a97ed07408159.98683294. - Текст: электронный. - URL: <http://znanium.com/catalog/product/1043213>
3. Чанг, Ха-Джун. Как устроена экономика / Ха-Джун Чанг; пер. с англ. Е. Ивченко; [науч. ред. Э. Кондукова]. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015.
4. https://spravochnick.ru/ekonomika/informacionnaya_i_cifrovaya_ekonomika_kak_nauka/razvitie_cifrovoy_ekonomiki_i_informacionnogo_obschestva/.
5. <https://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mcat&&mcat=189&type=news&newsid=3957>

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 13.04.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 15.04.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 06.05.2020

UOT: 338

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-53-60

AZƏRBAYCANIN MAKROEKONOMETRİK MODELİNİN GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Arzu Süleymanov

*İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu
İqtisadi modelləşdirmə və analitik təhlil şöbəsinin müdiri, dosent, i.ü.f.d.
AZ 1011, Bakı şəhəri, Həsən bəy Zərdabi küçəsi 88a
e-poçt: suleymanov.arzu@gmail.com*

Açar sözlər: Milli Hesablar Sistemi, makroekonometrik model, makroekonometrik modelin məlumat bazası, məlumatların işlənməsi, real və nominal göstəricilər, məlumat bazasının kalibrlənməsi.

Ключевые слова: Система Национальных Счетов, макроэконометрическая модель, база данных макроэконометрической модели, обработка данных, реальные и номинальные показатели, калибровка базы данных.

Keywords: System of National Accounts, macroeconomic model, database of the macroeconomic model, data processing, real and nominal indicators, calibration of the database.

Giriş

Makroekonometrik modellər ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyət mexanizmini əks etdirə bilən analitik bir alətdir. Bu modellər məhsul buraxılışı, məşğulluq, pul təklifi, istehlak, investisiya, inflyasiya və s. kimi göstəricilər toplusunun qarşılıqlı əlaqədəki dinamikasını öyrənmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Makroekonometrik modellər əsas nəzəri prinsiplərin kəmiyyətə yoxlanılmasından tutmuş, müxtəlif iqtisadi ssenarilərin iqtisadi səhnələşdirilməsi yolu ilə iqtisadi siyasət qərarlarının qəbul edilməsindəki bütün proseslərdə istifadə oluna bilər.

Makroekonometrik modellərin qurulması və konkret ölkə iqtisadiyyatına tətbiq edilməsi müfəssəl məlumatlar bazasının olmasını tələb edir. Çünki makroekonometrik modellər dinamika sıraları əsasında reqressiya tənliklərinin qurulması metodologiyasına əsaslanır. Belə ki, əldə olunan dinamika sıraları nə qədər geniş olarsa, əldə olunan nəticələr də bir o qədər əsaslı olacaqdır.

Təqdim olunan məqalədə makroekonometrik modellərin xüsusiyyətləri, üstün və çatışmayan tərəfləri verilmiş, Azərbaycanın makroekonometrik modelinin qurulması üzrə məlumat bazasının formalaşdırılması təhlil edilərək çətinliklər qeyd edilmiş və çıxış yolları elmi nöqteyi-nəzərdən şərh edilmişdir.

Makroekonometrik modellərin xüsusiyyətləri

Bu modellər iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla əsas makroiqtisadi göstəricilərin sektorlararası qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirir, qısa və ortamüddətli dövrdə bu sektorların əsas göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasına imkan verir. Ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilmiş reqressiya tənlikləri vasitəsilə iqtisadiyyatdakı tam əlaqələri ölçmək mümkün deyildir. Çünki ayrıca qiymətləndirilmiş reqressiya tənlikləri ilə nəticə göstəricilərində baş verən dəyişiklikləri öyrənmək olmaz. İqtisadiyyata təsir analizləri və proqnozlar hesablanarkən belə yanaşma yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən də makroekonometrik model əsas olaraq əmtəə və xidmətlər bazarı ilə pul bazarı arasındakı tarazlığa əsaslanaraq ekonometrik üsullardan istifadə edilməklə xətti tənliklər sistemi formasında qurulur, qısa və ortamüddətli proqnozları verməklə bərabər uzunmüddətli proqnozların, ssenarilərin hazırlanmasında əhəmiyyətli ola bilər. Həmçinin qərar qəbul edənlərə siyasət və hədəf dəyişənlər üzrə səbəb və təsir əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Makroekonometrik modellərin xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik [8, 9]:

- İqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əsas makroiqtisadi göstəricilərin sektorlararası qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən və qısamüddətli dövrdə bu sektorların əsas göstəricilərinin proqnozlaşdırılması;
- Əsas olaraq əmtəə və xidmətlər bazarı ilə pul bazarı arasındakı tarazlığa əsaslanaraq

ekonometrik üsullardan istifadə etməklə xətti tənliklər sisteminin qurulması;

- Makroekonometrik modelin qısa və ortamüddətli proqnozlarını verməklə bərabər uzunmüddətli proqnozların və ssenarilərin hazırlanmasında da əhəmiyyətli olması.

Makroekonometrik modellərin metodologiyası və xüsusiyyətləri baxımından üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir [8, 9]:

- Dəyişənlərin təhlilinin proqnozlaşdırılmasında ehtimalların təsirinin qiymətləndirməsindən;
- İqtisadi fəaliyyətin gəlir mənbələrinə necə təsir göstərməsinə dair məlumatların tənzimlənməsindən;
- Proqnozlaşmada hər bir mühüm amili müəyyən etməyin və onun gəlir mənbəyinə olan münasibətinin qiymətləndirməsindən.

Makroekonometrik modellərin qeyd olunan üstünlükləri ilə yanaşı, çatışmayan xüsusiyyətləri də vardır. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər [8, 9]:

- Proqnozların düzgün ehtimalların istifadəsindən asılılığı;
- Statistik və iqtisadi stabilliyin olmasının tələb olunması;
- İqtisadi və gəlir barədə ətraflı məlumatların olmasının tələb edilməsi;
- Proqnozlaşmada iqtisadi dəyişikliklərin baş verdiyi təqdirdə dəyişənlər arasında münasibətlərin davamlı tərzdə qiymətləndirilməsinin tələb olunması.

Makroekonometrik modelin məlumat bazasının formalaşması: problemlər və çıxış yolları

Makroekonometrik modellər müəyyən iqtisadi bloklar şəklində formalaşdırılaraq ümumi iqtisadi əlaqələri özündə birləşdirir. Bu baxımdan da, məlumat bazası da elə bu bloklara uyğun qruplaşdırılır. Dünya təcrübəsindən və nəzəri metodoloji yanaşmalar əsasında kompakt makroekonometrik modellərin qurulması üçün məlumat bazasının strukturunu aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- ÜDM, istehsal üsulu ilə;
- ÜDM, son istifadə üsulu ilə;
- Pul bazarı;
- Tədiyə balansı;
- Qiymət indeksləri;
- Əmək bazarı;
- Dövlət maliyyəsi;

Qeyd edək ki, yuxarıda verilmiş bloklar daha da genişləndirilə bilər. Bu isə tədqiqat sualından asılı olaraq müəyyən edilir.

Makrogöstəricilərin formalaşmasının əsas metodoloji əsasları kimi MHS 1993 və 2008-ci il versiyalarının tələbləri; Büdcə sisteminin təsnifatı; ARMB-nin öz fəaliyyətində əsas tutduğu tədiyə balansının tərtibi üzrə BVF-nin 5-ci və 6-cı versiyalarındakı rəhbərliyin tələbləri əsas götürülməlidir [10, 11].

Makroiqtisadi göstəricilər toplanarkən 1995-2018-ci illərdə təsnifatlarda, hesablama metodologiyalarında baş vermiş dəyişikliklər əlavə problemlər yaradır. Belə ki, 1995-2018-ci illərdə iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatında bir neçə dəfə dəyişikliklər baş verdiyindən buna uyğun fiziki həcm indeksləri də müxtəlif təsnifatlar üzrə hesablanmış, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə istehsalçı qiymət indekslərinin hesablanmasına isə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə 1999-cu ildən, sənaye sahələri üzrə 2001-ci ildən, idxal ixrac qiymətlərinin hesablanmasına 2009-cu ildən, tikinti-quraşdırma işlərində istehsalçı qiymət indeksləri hesablanmasına isə 2007-ci ildən başlanılmışdır.

Makroekonometrik modellərdə qiymətlər əsas dəyişən kimi çıxış etdiyindən nominal göstəricilərlə yanaşı, real və ya daimi qiymətlərlə ifadə olunan göstəricilər sisteminin işlənməsi bir problem kimi qarşıya çıxır. Hazırda makroekonometrik model üçün məlumat bazasını formalaşdırmaq üçün tam həcmdə məlumatlar mövcuddur. Lakin 10 illik zaman sırası əsasında adekvat model qurmaq ehtimalı çox az olduğundan ölkə üzrə dinamik sıraların uzadılması məqsədilə əvvəlki illərin yarımçıq məlumatları əsasında nəzəri olaraq digər göstəricilərin hesablanması imkanlarından istifadə edilməlidir. Bu hər şeydən əvvəl fiziki həcm indeksləri əsasında deflyator indekslərinin hesablanması

və bu əsasda real göstəricilərin hesablanmasına aiddir. Əlbəttə, bu məlumatların rəsmi statistik məlumatlar olmasa da, tədqiqat məqsədilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Digər bir tərəfdən makroiqtisadi göstəricilər formalaşdırılarkən tədiyə balansının və dövlət büdcəsinin göstəriciləri ilə bağlı çətinliklər yaranmışdır. Belə ki, ARMB tərəfindən tədiyə balans əsasında beynəlxalq investisiya mövqeyi barədə hesabat hazırlanmadığından tədiyə balansındakı aktiv və öhdəliklərin dövrün əvvəlinə və sonuna qalığı barədə məlumatlar əldə etmək problemi vardır. Eyni zamanda tədiyə balansında bir sıra göstəricilər iqtisadi sektorlar üzrə verilmədiyindən dövlət, maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisələri üzrə alınmış kreditlər, birbaşa və portfel investisiyaları üzrə məlumatların əldə edilməsi çətinlikləri mövcuddur.

Makroiqtisadi göstəricilərin tədqiqinin istiqamətindən asılı olaraq, onun qiymətləndirilməsi cari, baza dövrünün daimi qiymətləri və müqayisəli qiymətlərlə aparıla bilər. Makroekonometrik modellərdə qiymətlərin səviyyəsi xüsusi bir dəyişən olaraq iştirak etdiyindən indekslərin model üçün işlənməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası öyrənilərkən qiymətlərin təsirini təhlil etməklə göstəricilərin dinamikasının izlənilməsi və qiymətlərin dəyişməsinin onlara təsirini aşkar etmək mühüm bir vəzifə kimi modelin qarşısında durur. Odur ki, proqnozlaşdırma zamanı makroiqtisadi göstəricilərin proqnozu qiymətlərdə baş verən dəyişikliklərin təsiri nəzərə alınmaqla cari qiymətlərlə verilir. Lakin istər cari, istərsə də daimi qiymətlərlə təqdim olunan makroiqtisadi göstəricilər müəyyən nəzəri tələblərə müvafiq olmalıdır. Belə ki, daimi qiymətlərlə hesablamalara olan nəzəri tələblərdən biri-additivlik prinsipinə riayət edilməsidir. Müqayisəli qiymətlərlə qiymətləndirmə (əvvəlki ilə nisbətən) həm istehsal olunmuş ÜDM, həm də onun istifadə olunmuş göstəriciləri üzrə aparılır. ÜDM istehsalı göstəricilərinin müqayisəli qiymətlərlə yenidən qiymətləndirilməsi ikiqat deflyasiya üsulundan istifadə ilə həyata keçirilir. Bu zaman müqayisəli qiymətlərlə əlavə dəyərin həcmi müqayisəli qiymətlərlə qiymətləndirilmiş buraxılışın və aralıq istehlakın arasındakı fərq kimi alınır.

Müqayisəli qiymətlərlə buraxılış və aralıq istehlakın yenidən qiymətləndirilməsi iki üsul ilə həyata keçirilə bilər:

- müvafiq qiymət indeksi vasitəsi ilə deflyasiya;
- fiziki həcm indeksləri və natural indikatorlar vasitəsilə baza ilinin cari qiymətlərlə olan məlumatlarının ekstrapolyasiya edilməsi.

ÜDM-in istifadəsi göstəricilərinin müqayisəli qiymətlərdə yenidən qiymətləndirilməsi üçün müvafiq qiymət indeksləri (istehlak qiymətlərinin indeksi, kapital qoyuluşunun qiymət indeksi və s.) və ya natura göstəriciləri tətbiq edilir.

ÜDM-in indeks-deflyatoru cari qiymətlərlə ÜDM-in keçən ilə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə hesablanmış ÜDM-in həcminə nisbətidir.

Məhsul və xidmətlərin qiymət indeksindən fərqli olaraq ÜDM-in deflyatoru qiymətlərin, eləcə də xalis vergilərin nominal həcmnin dəyişməsinin nəticəsi olan əməyin ödənilməsinin, mənfəətin (qarışıq gəlirlər də daxil edilməklə) və əsas kapitalın istehlakının dəyişməsinə xarakterizə edir.

Deflyatorlaşdırılma üsulu - mal və xidmətlərin dəyərlərinin cari dövrdə, baza dövrü ilə müqayisədə, həmin mal və xidmətlər üzrə qiymətlərinin dəyişməsinə əks etdirən indeksə bölünməsindən ibarətdir. Bu yenidən qiymətləndirmə əməliyyatı ümumi şəkildə aşağıda göstəriləyi kimi ifadə oluna bilər:

$$\frac{\sum q_t p_t}{I_{p|t_0}} = \sum q_t p_0 \quad (1)$$

Burada, q_t – cari dövrdə malların (xidmətlərin) miqdarı; $q_t p_0$ – cari və baza dövrlərində qiymətlər; $\sum q_t p_t$ – cari qiymətlərdə malların (xidmətlərin) dəyəri; $I_{p|t_0}$ – cari dövrdə, baza dövrü ilə müqayisədə qiymət indeksi; $\sum q_t p_0$ – baza dövrü qiymətləri ilə cari dövrün mallarının (xidmətlərinin) dəyəridir.

Ekstrapolyasiyalaşdırılma üsulu - baza dövründə mal və xidmətlərin dəyərlərinin cari dövrdə, baza dövrü ilə müqayisədə, həmin mal və xidmətlərin məcmusunun (və ya həmin məcmunu təmsil

edən malların) fiziki həcmnin dəyişməsinə əks etdirən indeksə vurulmasından ibarətdir. Bu yenidən qiymətləndirmə əməliyyatı ümumi şəkildə aşağıda göstəriləndiyi kimi ifadə oluna bilər:

$$\sum q_0 p_0 I_{q_{t|0}} = \sum q_t p_0 \quad (2)$$

Burada, q_0 - baza dövründə malların (xidmətlərin) miqdarı; $\sum q_0 p_0$ - baza dövrünə dəyəri; $I_{q_{t|0}}$ - cari dövrdə baza dövrü ilə müqayisədə malların (xidmətlərin) fiziki həcm indeksidir.

Daimi qiymətlərlə ÜDM-in qiymətləndirilməsi həmişəlik, həm də xərclər baxımından həyata keçirilə bilər. Qiymətləndirmə ÜDM-in komponentlərinin daimi qiymətlərlə qiymətləndirilməsi və onların toplanması yolu ilə aparılır. Qiymətləndirmə üsulunun seçilməsi qiymətləndirilən göstəricinin xarakterindən və mövcud olan məlumatdan asılıdır. ÜDM-in komponentləri aqreqasiya olunmuş kəmiyyətlər olduğundan onların qiymətləndirilmə üsulları da yuxarıda göstərilən əsas üsulların kombinasiyasıdır. ÜDM-in istehsalı və istifadəsi komponentlərinin tərkibində, adətən, qiymətlərin dəyişməsi barədə məlumatlar olan bazar əmtəə və xidmətləri bir qayda olaraq, deflyatorlaşdırılma üsulu ilə daimi qiymətlərlə qiymətləndirilir. Qeyri-bazar xidmətlərinin cari qiymətlərlə dəyərləri həmin xidmətləri göstərən vahidlərin cari xərclərinin (əsas kapitalın istehlakı daxil olmaqla) məsrəfləri həcmində qiymətləndirilir. Daimi qiymətlərdə isə həmin xidmətlər deflyatorlaşdırılma yolu ilə qiymətləndirilir. Qeyri-bazar xidmətləri üçün, həmçinin xidmətlərin fiziki həcm indeksləri (fərdi xidmətlər üçün) və ya xidmət göstərən təşkilatlarda işçilərin sayı indeksləri (kollektiv xidmətlər üçün) vasitəsi ilə ekstrapolyasiyalaşdırılma üsulu istifadə olunur. Daimi qiymətlərlə əlavə dəyərin qiymətləndirilməsi üçün ikiqat deflyatorlaşdırılma üsulundan istifadə olunur. Bu üsulla əlavə dəyərin daimi qiymətlərdə həcmi ayrılıqda daimi qiymətlərlə qiymətləndirilmiş buraxılışın və aralıq istehlakın dəyərləri arasındakı fərq kimi alınır.

ÜDM-in fiziki həcm indeksi ilə deflyator indeksi arasında əlaqədən istifadə etməklə onların biri barədə məlumatlar verildikdə digərini müəyyən etmək mümkündür. Bunun üçün aşağıdakı keçid düsturlarından istifadə etmək olar.

ÜDM-in fiziki həcm indeksi ÜDM-in baza dövrünün qiymətləri ilə qiymətləndirilmiş cari dövrdəki dəyərinin onun baza dövründəki dəyərinə bölünməsi yolu ilə hesablanır:

$$I_q^{GDP} = \frac{\sum q_t p_0}{\sum q_0 p_0} \quad (3)$$

Burada: I_q^{GDP} - ÜDM-in fiziki həcm indeksi; $\sum q_t p_0$ - baza dövrünün qiymətlərində ÜDM-in cari dövrdə dəyəri; $\sum q_0 p_0$ - ÜDM-in baza dövründə dəyəridir.

ÜDM-in deflyatoru ÜDM-in dəyərinin indeksini (cari qiymətlərdə) fiziki həcm indeksinə bölməklə və yaxud ÜDM-in cari dövrdəki dəyərinin onun baza dövrünün qiymətlərində qiymətləndirilmiş cari dövrdəki dəyərinə bölünməsi yolu ilə alınır:

$$I_p^{GDP} = \frac{\sum q_t p_t}{\sum q_0 p_0} : \frac{\sum q_t p_0}{\sum q_0 p_0} : \frac{\sum q_t p_t}{\sum q_t p_0} \quad (4)$$

Burada: I_p^{GDP} - ÜDM-in deflyatoru; $\frac{\sum q_t p_t}{\sum q_0 p_0}$ - ÜDM-in qiymət indeksi; $\sum q_t p_t$ - ÜDM-in cari dövrdə dəyəridir.

ÜDM və onun komponentlərinin müqayisəli qiymətlərlə qiymətləndirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafının öyrənilməsi və struktur dəyişmələrinin təhlili üçün zəruridir. Bu qiymətləndirmələrin dəqiqliyi və onların əsasında çıxarıla bilən nəticələr yüksək dərəcədə statistik hesablamaların vasitə və üsullarından asılıdır.

İstehsal üsulu ilə hesablanmış ÜDM-in və onun komponentlərinin daimi qiymətlərlə qiymətləndirilməsi, əsasən, iki üsulla aparılır:

- cari qiymətlərlə ifadə olunmuş hesabat dövrünün məlumatlarının müvafiq qiymət indeksləri vasitəsilə deflyatorlaşdırılması;
- cari qiymətlərdə baza ilinin məlumatlarının müvafiq fiziki həcm indeksləri vasitəsilə ekstrapolyasiyalaşdırılması.

İstehsal üsulu ilə hesablanmış ÜDM-in və onun komponentlərinin daimi qiymətlərlə qiymətləndirilməsi zamanı ikinci üsuldən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Bu üsulun tətbiqi

qiymət indeksləri barədə 1995-ci ildən etibarən müfəssəl məlumatların olmaması ilə bağlı olmuşdur. Bu üsul tətbiq edilərkən iqtisadiyyat üzrə bütövlükdə və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əvvəlki ilə nisbətən fiziki həcm indekslərindən istifadə edilir.

2010-cu ildən etibarən MHS-in 2008-ci il versiyası tətbiq olunmağa başlamışdır. 2010-cu ilədək mövcud olan bütün statistik göstəricilər təkrar qiymətləndirmələr nəticəsində 2010-cu ilin metodologiyasına uyğunlaşdırılmışdır. Uyğunlaşdırma prosesinin əsas səbəbi 1995-2004-cü illərdə iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatında baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar əlavə dəyər, ümumi buraxılış və bu göstəricilərin fiziki həcm indeksləri barədə məlumatların 2010-cu ildəki təsnifatlarla uyğun gəlməməsi olmuşdur. Bu səbəbdən də məlumat bazasının baza ilinin 2010-cu il seçilməsi əlverişli sayılmışdır.

Iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatı üzrə bəzi sahələrin 1995-2005-ci illərdəki ümumi buraxılışı, əlavə dəyəri və fiziki həcm indeksləri üzrə iqtisadi göstəricilərdə metodologiyaya uyğun olaraq təkrar təsnifləşdirmə və qruplaşdırılma aparılaraq 2010-cu il təsnifatına uyğunlaşdırılmışdır.

Tətbiq edilən ekstrapolyasiyalasdırılma üsulu 1995-2018-ci illərdə aşağıdakı göstəricilərin daimi qiymətlərlə qiymətləndirilməsi imkanını vermişdir:

- 19 iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə nominal ümumi buraxılış, əlavə dəyər və ÜDM;
- 19 iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə ümumi buraxılış, əlavə dəyər və ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən %-lə fiziki həcm indeksləri;
- 19 iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə baza dövrü ilə müqayisədə, nominal ümumi buraxılış, əlavə dəyər və ÜDM-in fiziki həcmindən dəyişməsinə əks etdirən indekslər;
- 19 iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə nominal ümumi buraxılış, əlavə dəyər və ÜDM-in baza dövründə dəyəri.

Ümumi buraxılış və əlavə dəyərin daimi qiymətlərində qiymətləndirmək üçün aşağıdakı fiziki həcm indekslərindən istifadə edilmişdir.

Cədvəl 1

Komponentlərin cari qiymətlərlə deflyatorlaşdırması üçün istifadə olunan indekslər

ÜDM-in komponentləri	Komponentlərin cari qiymətlərlə deflyatorlaşdırması üçün istifadə olunan indekslər
ÜB və ÜDM sektor və ya sahələrin əlavə dəyərlərinin cəmi kimi	
Mal və xidmətlərin buraxılışı	ÜB-nin fiziki həcm indeksi (2010=100)
Kənd təsərrüfatı	Kənd təsərrüfatı sahəsinin fiziki həcm indeksi (2010=100)
Sənaye	Sənaye sahəsinin fiziki həcm indeksi (2010=100)
Tikinti	Tikinti sahəsinin fiziki həcm indeksi (2010=100)
Xidmət	Xidmət sahələrinin fiziki həcm indeksi (2010=100)
Məhsula xalis vergilər	Məhsula xalis vergilərin fiziki həcm indeksi (2010=100)

ÜDM-dən daimi qiymətlərlə son istifadə komponentləri, əsasən, iki metoddan istifadə edilməklə qiymətləndirilir:

- hesabat dövründə cari qiymətlərlə məlumatların müvafiq qiymət indekslərinə bölünməsi yolu ilə;
- bazis ilində (yəni həmin ilin qiymətləri ilə qiymətləndirmə aparıldığı il) cari qiymətlərlə məlumatların müvafiq göstəricinin fiziki həcmindən indeksinə vurulması yolu ilə.

ÜDM-in daimi qiymətlərlə həcmi cari qiymətlərdən daimi qiymətlərə çevirməklə son istifadə göstəricilərinin cəmlənməsi yolu ilə hesablanır. Hesablama aşağıdakı sxem üzrə aparılır:

1. Daimi qiymətlərlə son istehlak (1.1 + 1.2 + 1.3), o cümlədən:

- 1.1. ev təsərrüfatlarının son istehlak xərcləri
- 1.2. ümumi dövlət idarəsinin son istehlak xərcləri

1.3. ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən qeyri-kommersiya (ictimai) təşkilatlarının son istehlak xərcləri

2. Daimi qiymətlərlə ümumi yığım (2.1 + 2.2), o cümlədən:
 - 2.1. əsas kapitalın ümumi yığını
 - 2.2. maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişməsi
3. Daimi qiymətlərlə əmtəə və xidmətlərin ixrac və idxalının saldosu
4. Daimi qiymətlərlə Ümumi Daxili Məhsul (1+2+3)

ÜDM-in (və onun ayrı-ayrı komponentlərinin) cari qiymətlərlə həcmələrinin müvafiq indeks-deflyatorlara bölünməsi yolu ilə bu komponentlərin daimi qiymətlərlə həcmələri müəyyənəndirilir.

Qeyd edilən tövsiyələrə uyğun olaraq xərclər üsulu ilə hesablanmış ÜDM-in komponentlərini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı cədvəldə göstərilən deflyator indeksləri seçilir:

Cədvəl 2

ÜDM komponentlərinin daimi qiymətlərində qiymətləndirmək üçün deflyator şəklində istifadə olunmuş əsas qiymətlər

ÜDM son istifadə komponentlərinin cəmi kimi	
Son istehlak xərcləri	
Ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri	İstehlak qiymətləri indeksləri
Ev təsərrüfatlarına xidmət göstərən dövlət idarəetməsinin və qeyri-kommersiya təşkilatlarının son istehlak xərcləri	Ümumi buraxılışın deflyator indeksi
Əsas fondların ümumi yığını	Tikinti sahəsinin deflyator indeksi
Maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatlarının dəyişməsi	Ümumi buraxılışın deflyator indeksi
Mal və xidmətlərin ixracı	İxrac olunan məhsulun deflyator indeksi
Mal və xidmətlərin idxalı	İdxal olunan məhsulun deflyator indeksi

İxrac-idxalın saldosu xarici ticarət indekslərinin hesablanmasına dair metodoloji müddəalara uyğun olaraq hesablanmış təmsiledici əmtəələrin (xidmətlərin) orta qiymət indeksləri üzrə xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasının ayrı-ayrı mövqeləri əsasında ixracın dəyərinin və idxalın cari dəyərləri müvafiq deflyator indeksləri ayrı-ayrılıqda ixrac və idxal üzrə hesablanaraq, ortaçəkili xalis ixrac deflyator indeksi ilə hesablanmalıdır. Lakin idxal və ixrac üzrə deflyator indeksləri ölkəmizdə 2009-cu ildən etibarən hesablanmağa başlandığından və 1995-2009-cu illərdə belə məlumatlar olmadığından bu indekslər qalıq üsulu ilə tapılmışdır. Yəni xalis ixrac komponenti istisna olmaqla ÜDM-in digər komponentlərin daimi qiymətlərində cəmi dəyəri ÜDM-dən çıxılaraq xalis ixracın daimi qiymətlərində tapılır və tərsinə hesablama aparılaraq bu dövr üzrə xalis ixracın deflyator indeksi müəyyənəndirilir.

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə dəyər ifadəsində istehsalın həcm göstəriciləri sahələr üzrə həm fiziki həcm indeksləri, həm də istehsalçı qiymətləri indekslərindən istifadə edilməklə daimi qiymətlərlə ifadə oluna bilər. 1995-2010-cu illər üzrə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə istehsal göstəricilərinin daimi qiymətlərdə zaman sıraları formalaşdırılarkən 1995-2001-ci ilədək sənaye və kənd təsərrüfatı üzrə fiziki həcm indekslərindən, 2001-2018-ci illər üzrə isə sənaye və kənd təsərrüfatı üzrə istehsalçı qiymət indekslərindən istifadə edilmişdir. Belə fərqli yanaşmanın səbəbi ondan ibarətdir ki, 1995-2001-ci illər üzrə ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə istehsalçı qiymət indeksləri hesablanmamışdır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün 1995-2001-ci illər üzrə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə fiziki həcm indeksləri əsasında qiymət indeksləri hesablanmış və göstəricilərin formalaşdırılmasında istifadə edilmişdir.

Tədiyə balansının məlumat bazası formalaşdırılarkən ARMB-nin yayımladığı məlumat çərçivəsi və Tasis Avropa Ekspertiza Xidmətinin Azərbaycanın İqtisadi İcmalı üzrə rüblük bülletenlərinin məlumatlarından istifadə edilir [12].

Dövlət maliyyəsi üzrə gəlir və xərclər və borcların məlumat bazası toplanarkən 1995-2018-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunlarından və Tasis Avropa Ekspertiza Xidmətinin Azərbaycanın İqtisadi İcmalı üzrə rüblük bülletenlərinin məlumatlarından istifadə edilir.

Nəticə

Məqalədə yerinə yetirilmiş təhlillər nəticəsində makroekonometrik modellərin empirik olaraq qurulması istiqamətində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- Nəzəri-metodoloji əsaslar və dünya təcrübəsi əsasında makroekonometrik modellərin spesifik xüsusiyyətləri, üstün və çatışmayan tərəfləri ümumiləşdirilərək konkret olaraq verilmişdir;
- Makroekonometrik modellərin məlumat bazasının formalaşdırılması xüsusiyyətləri və bu zaman qarşıya çıxan çətinliklər şərh edilmiş, eyni zamanda praktik modelin qurulması üzrə bu çətinliklərin aradan qaldırılması yolları verilmişdir;

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, mütəmadi olaraq beynəlxalq statistika qaydalarının təkmilləşməsi və yenilənməsi nəticəsində dövlət orqanları tərəfindən nəşr edilən göstəricilərin müxtəlif dövrlər üzrə fərqli metodologiyalar tətbiq edilməklə formalaşdırılır. Eyni metodologiya ilə tərtib olunan zaman aralığının istifadə edilməsi ekonometrik rəqressiya tənliklərinin qurulması zamanı dinamik sıralarını genişliyinin azalmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən də, istər makroekonometrik model, istərsə də digər riyazi-iqtisadi qiymətləndirmə modellərindən istifadə məqsədilə məlumat bazasının hazırlanması vahid metodologiyaya əsaslanaraq mümkün qədər geniş zaman aralığını əhatə etməklə tam balans şəklində formalaşdırılmalıdır.

Arzu Süleymanov

Azərbaycanın makroekonometrik modelinin məlumat bazasının formalaşdırılması xüsusiyyətləri

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə makroekonometrik modellərin qurulması və tətbiq edilməsi xüsusiyyətləri təhlil olunmuş, makroekonometrik modellərin məlumat bazasının formalaşdırılması və emal edilməsi yolları tədqiq edilmişdir.

Xüsusilə də Azərbaycanın makroekonometrik modelinin qurulması üçün məlumat bazasının hazırlanması prosesində qarşıya çıxan çətinliklər müəyyən edilmiş, mövcud məlumatlar əsasında bazanın formalaşması xüsusiyyətləri şərh edilmişdir. Həmçinin cari, daimi və müqayisəli qiymətlərlə Milli Hesablar Sistemi və digər göstəricilərin makroekonometrik modelinin məlumat bazası üçün işlənməsi üzrə qiymət və fiziki həcm indekslərindən istifadə olunması metodologiyaları verilmişdir.

Арзу Сулейманов

Особенности формирования базы данных макроэконометрической модели Азербайджана

Резюме

В статье представлены особенности разработки и реализации макроэкономических моделей, а также исследованы способы формирования и обработки базы данных макроэкономических моделей.

В частности, были выявлены трудности, возникшие при подготовке базы данных для построения макроэкономической модели Азербайджана, и были разъяснены особенности формирования базы данных на основе имеющихся данных. Также была представлена методология использования индексов цен и физического объема для разработки показателей Системы национальных счетов и других показателей в текущих, постоянных и сопоставимых ценах для базы данных макроэконометрической модели.

Arzu Suleymanov

Formation features of database of macroeconomic model of Azerbaijan

Summary

The paper presents the features of the design and implementation of macroeconomic models and investigates the ways of formation and processing of macroeconomic models.

In particular, the difficulties encountered during the preparation of the database for the

construction of the macroeconomic model of Azerbaijan were identified and the features of the database formation based on the available data were explained. Also, the methodology of the use of price and physical volume indices for the development of the National Accounts System and other indicators in current, constant and comparable prices for the macroeconometric model database were given.

Ədəbiyyat

1. “2003-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair Dövlət Proqramı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 20 fevral 2003-cü il.
2. “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair Dövlət Proqramı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 26 dekabr 2007-ci il.
3. “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 21 dekabr 2012-ci il.
4. “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 14 fevral 2018-ci il.
5. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6 dekabr 2016-cı il.
6. “Azərbaycanın Milli Hesabları” statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi 2018.
7. Blanchard, Olivier (2000). Macroeconomics, 2nd ed., Chap. 3.3, p. 47. Prentice Hall, ISBN 0-13-013306-X.
8. A.S.Süleymanov. İqtisadiyyatda qiymətləndirmə üsul və modellərinin təsnifləşdirilməsi və müqayisəli təhlili // İqtisadi İslahatlar Elmi-Tədqiqat İnstitutu. “Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri” Elmi Əsərlər Toplusu, XIX Buraxılış, 2019.
9. A.S.Süleymanov. Müasir makroiqtisadi modellərin təhlili // Azərbaycan Vergi Jurnalı, 2016, № 1, səh.121-132.
10. System of National Accounts 2008. European Communities, International Monetary Fund, Organization for Economic Co-operation and Development, United Nations and World Bank, 2008, 722 p.
11. System of National Accounts 1993. European Communities.
12. International Monetary Fund, Organization for Economic Co-operation and Development, United Nations and World Bank, Brussels/Luxembourg. New York, Paris, Washington, D.C., 1993, 838 p.
13. Tasis Avropa Ekspertiza Xidmətinin Azərbaycanın İqtisadi İcmalı üzrə rüblük bülletenləri 2000-ci il.
14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. www.president.az
15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet səhifəsi. www.stat.gov.az
16. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi internet səhifəsi. www.cbar.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 03.02.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 13.02.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 12.03.2020

UOT: 338.45.69

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-61-68

AQRAR SAHƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA AQROMARKETİNQİN ROLU

Zakir Quliyev

Bakı Biznes Universiteti

“Mühasibat uçotu və audit” kafedrasının müəllimi, i.ü.f.d.

AZ 1122, Bakı şəhəri, Həsən bəy Zərdabi 88a

e-poçt:zakirquliyev@inbox.ru

Açar sözlər: aqrar sahə, aqromarketing, aqrar-sənaye kompleksi, kənd təsərrüfatı, aqrar bazarlar, bazar tədqiqatları, aqrofirma, marketing strategiyaları, ərzaq təhlükəsizliyi, aqromarketingin istiqamətləri.

Ключевые слова: аграрная сфера, агромаркетинг, агропромышленный комплекс, сельское хозяйство, аграрные рынки, рыночные исследования, агрофирма, маркетинговые стратегии, продовольственная безопасность, направления агромаркетинга.

Keywords: agrarian sector, agro-marketing, agro-industrial complex, agriculture, agrarian markets, market researches, agrarian firm, marketing strategies, food security, agro-marketing areas.

Ölkəmizin əhalisi ildən-ilə durmadan artır, insanlarımızın ümumi təhsil səviyyələri və dünya görüşləri yüksəlir. Bütün bunlarla yanaşı, müharibə və s. nəticəsində hər bir azərbaycanlıya düşən ərazi sahəsi azalmağa doğru getdiyi göz qabağındadır. Belə bir şəraitdə əhalimizin kənd təsərrüfatı məhsulü məhsullara olan tələbatını ödəmək, eləcə də ağır və yüngül, o cümlədən yeyinti sənayesi sahələrinin aqrar - sənaye komplekslərində hasil edilmiş xammal və materiallara olan ehtiyaclarını qarşılamaq zamanın olduqca çətin problemlərindən ən ümdəsidir, çünki bu problem ölkələrin ərzaq təminatı və təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin sözü gedən problemlərin həlli ilə əlaqədar fəaliyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu məsələnin həllində onlar bazar iqtisadiyyatının işləmə mexanizmi və aqrar sahələrin inkişafında müasir marketing elminin imkanlarından istifadə etmiş və istifadə etməkdədirlər.

Ölkəmizdə aqrar sahə və aqrar bazarın da inkişaf etməsi üçün bütün başqa tədbirlərlə yanaşı, aqromarketing kompleksindən də istifadə edilməsi dövrün və zamanın tələbi kimi hər bir aqrar-sənaye sisteminə daxil olan müəssisədə təşkilatların, eləcə də fərdi istehsalçıların və aqrobizneslə məşğul olanların qarşısında bir vəzifə kimi durmalıdır. Onu da qeyd edək ki, bəzi mütəxəssislər və praktiki işçilər aqrar - kənd təsərrüfatı sahələri, məhsul və xidmətləri ilə əlaqədar marketingi üç istiqamət üzrə qruplaşdırırlar:

1. aqromarketing;
2. sırf kənd təsərrüfatı müəssisə və təşkilatlarının məhsul və xidmətlərinin marketingi;
3. aqrar biznesin marketingi.

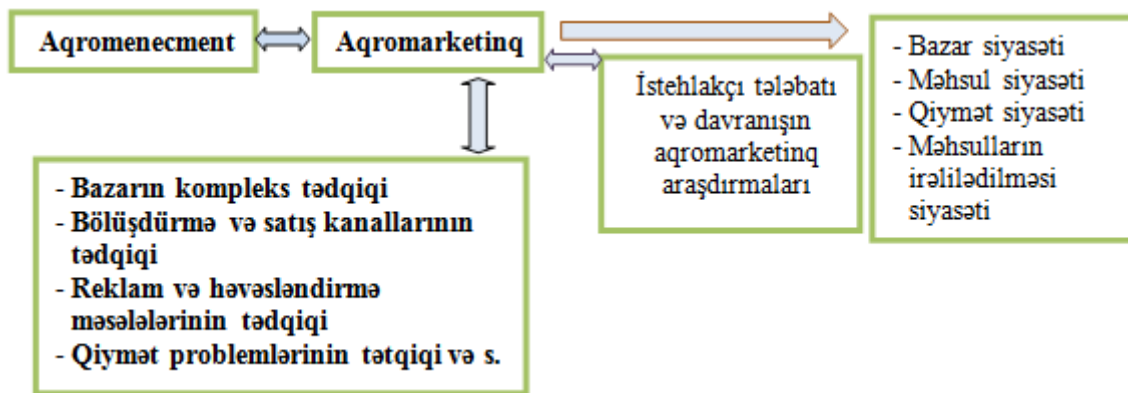
Əlbəttə, qeyd edilən istiqamətlər təcrübədə detallarına görə fərqlənirlər. Lakin biz onları bir qədər ümumiləşdirərək “aqromarketing” kimi açıqlamağa üstünlük veririk.

Təcrübədə aqromarketingi aşağıdakı istiqamətlər üzrə bölməyi tövsiyə edərdik.

1. Aqrar-sənaye kompleksinə daxil olan müəssisə və təşkilatların, o cümlədən bu sahənin problemləri ilə məşğul olan elmi tədqiqat institutları, bölmələri və sairələrinin marketingi;
2. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı sahələrinin marketingi (bağçılıq, əkinçilik, iri və kiçikbuynuzlu maldarlıq, quşçuluq, balıqçılıq, arıçılıq və s.);
3. Kənd təsərrüfatı məhsulları və məhsul növlərinin marketingi;
4. Kənd təsərrüfatı və aqrar - sənaye müəssisələrinə xidmət göstərən qurumların marketingi (baytarlıq, aqronomluq, aqro-servis texniki xidmətləri, gübrə və dərmanların satışı və s.).

Real həyatda milli iqtisadiyyat sahələri, onların arası və daxilində olduğu kimi cəmi qeyd olunan aqrar sahələr və istiqamətlər üzrə onların arasında və daxillərində də müəyyən rəqabət prosesləri

müşahidə edilməkdədir. Həmin rəqabətin əsasında alıcıları özlərinin məhsul və xidmətlərinə cəlb etməklə satışın həcmnin artırılması, fəaliyyətlərinin rentabelliklərinin dayanıqlılığının təmin edilməsi və yüksək mənfəətin əldə edilməsi durur. Bütün bunlar isə son nəticədə aqrar – sənaye sahələrində kənd təsərrüfatı məhsulü ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının həcmi, çeşidi, qiymətləri və s. istehlakçı tələblərinə uyğunlaşması və yüksəlməsi meyillərini labüd edir. Buradan belə bir nəticə çıxartmaq lazımdır ki, aqro-sənaye sistemi müasir marketing və menecment elmlərinin tövsiyələrinə uyğun vahid sistem kimi təşkil edilməli, planlaşdırılmalı və idarə olunmalıdır. Bu, o deməkdir ki, aqrar sahələr və onların bazar şəbəkələri müasir marketing və menecment elmlərinin prinsiplərinə uyğun tədqiq edilməli və qurulmalıdır (şəkil 1).

Şəkil 1. Aqromarketingin işləməsi alqoritmi

Təqdim edilən şəkil 1-dən aydın görünür ki, aqrar sahənin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təşkil edilməsi, planlaşdırılması və idarə olunması üçün mütləq müasir aqromenecment və onun funksiyası olan aqromarketing elmlərinin nailiyyətlərindən istifadə edilməlidir. Deməli, aqrobizneslə məşğul olanlar adları çəkilən elmləri mənimsəməli və ya lazım gəldikdə bu sahələri yaxşı bilən mütəxəssisləri məsləhətçi kimi daimi qaydada işə cəlb etməyi bacarmalıdır.

Sözü gedən məsələ ölkəmizdə aqrar sahələrdə çalışacaq aqromenecment və aqromarketing üzrə ali və orta təhsilli mütəxəssislərin hazırlanması probleminin həllini tələb edir.

Adi istehsal və satış qaydalarından fərqli olaraq, aqromarketing tədbirlərinin tətbiqi hələ istehsala başlamamışdan qabaq bazarın tədqiqi və onun öyrənilməsini ön plana çəkir. Bu ondan irəli gəlir ki, bazarı hərtərəfli tədqiq etmədən, istehlakçıların ehtiyac və tələbatlarını öyrənmədən marketing fəaliyyətinin səmərəli təşkilindən söhbət gedə bilməz. Başqa sözlə, müasir zamanda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin yüksək məhsuldarlığa nail olması və uğurlu satış strategiyasının həyata keçirilməsi marketing konsepsiyasının tətbiqi əsasında mümkündür.

Aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi istehsal olunan məhsulun daxili və xarici bazarlarda rəqabətə davamlılığını təmin etmək üçün aqromarketing siyasətinin aparılması və ya təkmilləşdirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Aqromarketing tədbirlərinin sayəsində kənd təsərrüfatının inkişafı xarici ölkələrin təcrübəsində özünü göstərmişdir.

Aqrar sahədə məhsul istehsalçıların ən böyük problemlərindən biri istehsal etdikləri məhsulları bazarlarda sərfəli qiymətlərlə sata bilməmələridir. Bununla əlaqədar aqromarketingin özünün müxtəlif daxili, xarici bazarlar və alıcılar, eləcə də fərqli mövsümlər, şəraitlər və zamanlar üzrə qiymətqoyma strategiyaları işlənib hazırlanmalıdır. Hazırda ölkəmizin əksər aqrar qurumlarında buna bənzər strategiyalar tərtib olunmur, nəticədə isə aqrar sahələrin çoxunda istehsalçıların əldə etdikləri gəlirlər onların ehtiyac və tələbatlarını ödəmir. Bu da onların həvəsdən düşməsinə və bu sahəyə maraqlarının azalmasına səbəb olur. Aqrar sahədə marketing siyasətinin olmaması və istehsalçılara bu sahədə bilgilərin verilməməsi qeyd olunan problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Aqromarketing siyasəti kənd təsərrüfatında istehsal olunacaq məhsulun seçilməsinin, satış məkanının və onun qiymətinin müəyyən edilməsində, istehsalçıların gələcək fəaliyyətləri haqqında düzgün qərarlar qəbul etmələrində mühüm rol oynayır. Aqromarketingin xarakterik xüsusiyyətləri vardır və onların əksəriyyəti aqrar sahələrin digər maddi istehsal sferalarına nisbətən spesifik

fərqlərindən irəli gəlir [4, səh.17-20]. Həmin əsas fərqlər bunlardır:

1. İqtisadi nəticələrin təbii-iqlim amillərindən asılılığı;
2. Torpaqların və aqrar istehsal sahələrinin münbitliklə-məhsuldarlıqla əlaqədar və məsafə baxımından renta bir və iki kimi effekt vermələri, yəni bərabər istehsal məsrəfləri şəraitində belə qeyri-bərabər mənfəət verməsi;
3. Aqrar sahələrdə istehsal olunan məhsulların bilavasitə insanların sağlamlığına və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri;
4. Məhsul istehsalı, istehlakı, saxlanması və bəzən də daşınımlarının mövsumi xarakter daşması;
5. Aqrar sahələrdə daşınan və daşınmaz əmlaklar üzərində mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi və bu mülkiyyətlərin qiymətlərinin geniş diapazonda tərəddüd etməsi;
6. Aqrar sahələrdə istehsalın elmi təşkili və texniki təminatının təbii-iqlim, eləcə də bir sıra obyektiv (insan – heyvan – torpaq – su – coğrafiya – hava – iqlim) amillərdən asılı olaraq çətin reallaşdırılması;
7. Aqrar sahələrin əksəriyyətində istehsalın əməktutumlu olması;
8. Əksər aqrar sahələrin inkişafının ekoloji mühitin saflığından asılılığı;
9. Aqrar sahələrdə elm, texnika və texnologiyanın inkişafı və tətbiqi imkanlarının məhdudluğu;
10. Aqrar sahədə məhsul çeşidi və növlərinin daha geniş olması və bu sahədə bazarlarda rəqabətin geniş istehsalçılarla təmsil edilməsi;
11. Aqrar sahələrdə istehsal edilən əksər məhsulların xüsusi anbar-saxlama (elevator) rejimləri, nəqliyyat vasitələri, steril satış yerlərinin təşkilinin tələb edilməsi və s.

Yuxarıda sadalananlarla və digər amillərlə əlaqədar, aqromarketing başqa marketing formalarından fərqli olaraq özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu xüsusiyyətlərin bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Aqromarketing xidmətinin **birinci** xüsusiyyəti insanlar üçün çox vacib olan həyati əhəmiyyətli məhsulların istehsalı və satışı prosesini əhatə etməsidir. Belə ki, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları insanların fizioloji tələbatını ödəyən və ilk növbədə tələb olunan məhsullar hesab olunur. Ona görə də aqromarketing prinsipləri ilə fəaliyyət göstərən müəssisələr istehlakçıların sağlamlığına xələl gətirməyən, onların tələbatlarına uyğun olan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarını vaxtlı-vaxtında, zəruri həcmdə və çeşiddə istehsal etməklə tələb olunan yerlərə çatdırılmalıdırlar. Kənd təsərrüfatı məhsulları, adətən, tez xarab olduqları üçün onların operativ göndərilməsi, məqsədəuyğun bükülməsi (qablaşdırılması) servis və estetik xidmətləri tələb edir.

Aqromarketingin **ikinci** mühüm xüsusiyyəti öz dövrü ilə istehsal dövrünün uyğunsuzluğudur. Məsələn, bitkiçilik məhsulları il ərzində bir-iki dəfə əldə olunduğu halda, həmin məhsulların istehsal dövrü demək olar ki, il boyu davam edir. Başqa sözlə, kənd təsərrüfatında istehsalın mövsümliliyi aqromarketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində istifadə olunan metodların və üsulların seçilməsinə təsir göstərir və onların başqa marketing formalarında istifadə olunan metod və üsullardan fərqli cəhətlərini ortaya çıxarır.

Aqromarketingin **üçüncü** mühüm xüsusiyyəti kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının torpaqla bağlı olması və torpağın əsas istehsal vasitəsi kimi çıxış etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın və keyfiyyətin artırılmasına torpağın özünün münbitliyi və onun intensiv istifadə olunması bilavasitə təsir göstərir. Bununla yanaşı, torpaqdan istifadə heyvandarlıq sahələrinin inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Bütün bunlar məhsulun həcmi, çeşidini və keyfiyyətini müəyyən edir, aqromarketingin təşkili prosesinə konkret xüsusiyyət verir.

Aqromarketingin **dördüncü** xüsusiyyəti marketing prosesində elmi nailiyyətlərin digər sahələrlə müqayisədə aşağı səviyyədə olmasıdır. Bu, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrlə müqayisədə çox-çox aşağıdır. Ümumilikdə bütün dünya ölkələrində aqromarketing başqa marketing formaları ilə müqayisədə özünün zəif inkişafı ilə fərqlənir. Bununda səbəbi kənd təsərrüfatı istehsalının spesifik xüsusiyyətləri və bu sahədə istehsal-satış prosesinin müxtəlif xarakterli, çoxsaylı

amillərdən asılılığı ilə bağlıdır.

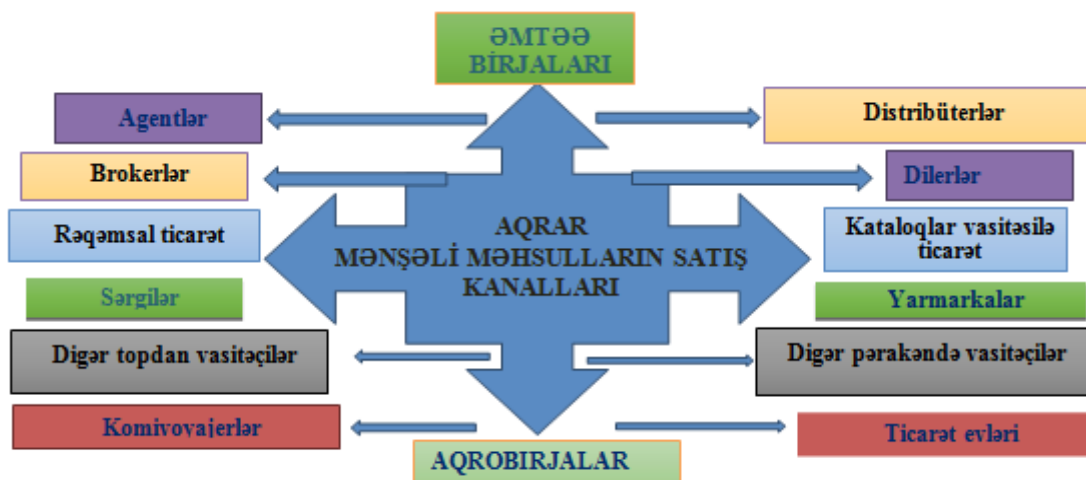
Aqromarketing bazarın seqmentləşdirilməsi meyarları: coğrafi, demoqrafik, sosial-iqtisadi, psixoxrafik, davranış və s. amillərə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emal və satışı üzrə istehlakçı qruplarını xarakterizə edir [5, səh.324].

Aqromarketing tədqiqatlarının aparılmasının mühüm şərtlərindən biri olan bazarın seqmentləşdirilməsi həm də bazarın tutumunu müəyyən etməyə imkan verir. Bazarın seqmentləşdirilməsi tələbin həcmi və quruluşunu müəyyən etməyə, son nəticədə isə marketingin strategiya və taktikasının optimal variantının seçilməsi üçün daha əlverişli şəraitin aşkar edilməsinə imkan verir.

Aqrar bazar kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının alqı-satqısı ilə bağlı formalaşan təşkilati-iqtisadi münasibətlərin məcmusu kimi, istehsalçı və istehlakçı seqmentlərindən ibarətdir. Təbiidir ki, istehlakçılar bir-birindən yaşlarına, gəlir və təhsil səviyyələrinə, həmçinin zövqlərinə və digər əlamətlərinə görə fərqlənirlər. Aqrar bazarın istehsalçı seqmentlərini isə mülkiyyətin müxtəlif formalarına mənsub olan aqrar əmtəə istehsalçıları təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında aqromarketingin imkanlarından səmərəli istifadə edilməməsi aqrar sahənin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bunun isə iki əsas səbəbi vardır: birinci hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında intensivlik səviyyəsinin aşağı olması, ikinci isə aqrar bazar infrastrukturunun zəif inkişaf etməsi.

Müşahidələr göstərir ki, aqrar bazarın inkişafı istehlakçıların tələblərinin mütəmadi öyrənilməsindən də bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan, alıcıların tələbatlarının reallaşdırılmasına iqtisadi, sosial, fərdi və psixoloji amillər böyük təsir göstərir. İqtisadi amillərə məhsulun qiyməti, rəqabət mühiti, satışın təşkili, aqromarketing və bazar infrastrukturunun düzgün formalaşdırılması və digər şərtlər aid edilir. Sadalanan amillər həm də respublikamızın iqtisadi regionlarının xüsusiyyətləri ilə də sıx bağlıdır.

Aqromarketingin özünəməxsus ənənəvi və müasir problemləri, eləcə də inkişaf xüsusiyyətləri vardır. Respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalından satışına qədər olan proseslərin həyata keçirilməsi və yüksək nailiyyətlərin əldə edilməməsinin əsas səbəblərindən biri də aqromarketing fəaliyyətinin zəif həyata keçirilməsidir. Təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin bazar prinsiplərinə uyğunlaşdırılması marketing xidmətlərinin yüksək iqtisadi perspektivləri olsa da, bu gün ondan istifadə çox aşağı səviyyədədir. Müşahidələr göstərir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən ailə-kəndli və ev təsərrüfatları kiçik ölçüyə malik olduqlarından, onların böyük əksəriyyəti innovativ texnologiya və istehsal vasitələrindən, o cümlədən gübrə və kimyəvi preparatlardan, demək olar ki, istifadə etmirlər. Həmçinin məhsullarının saxlanılmasında, qablaşdırılmasında və satılmasında ciddi problemlər olduğundan onlar məhsullarını əlverişli şərtlərlə təklif edə bilmirlər.

Şəkil 2. Aqrar sahələrdə istehsal olunan məhsulların satış kanalları

Ölkədə fəaliyyət göstərən emal və saxlama müəssisələrinin məhsulların alınmasında və saxlanılmasında istehsalçılar üçün əlverişli olmayan şərtlər irəli sürməsi nəticəsində məhsulun maya dəyəri qiymətinə, bəzən isə daha aşağı qiymətə də satılmasına səbəb olur. Belə hallarda məhsulların

satışından əldə olunan mənfəət istehsalçılardan çox, məhsulları ucuz qiymətə alan aralıq vasitəçilərinə çatır (şəkil 2).

Tədqiqatlar göstərir ki, aqrar sahədə marketing fəaliyyətinin qurulmasında bir çox problemlər mövcuddur və onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

-sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir elmi əsaslarla, intensiv metodlarla deyil, primitiv ənənələrə uyğun qurulması;

-bazarda inhisarçılıq meyillərinin olması;

-aqrarmarketing üzrə peşəkar mütəxəssislərin az olması;

-məhsulun tələbata uyğunluğunun və ixrac variantlarının olmasını araşdırmadan kortəbii istehsalı;

-aqrar sahədə marketing xidmətinin maliyyə təminatının və stimullaşdırılması metodlarının olmaması;

-istehsalçılara bazar informasiyalarının çatdırılması sahəsindəki problemlər;

-məhsulların saxlanması ilə bağlı problemlər;

-məhsulların emalı ilə bağlı problemlər;

-məhsulun qablaşdırılması ilə bağlı problemlər;

-məhsulların təminatlı satış kanalları ilə təmin olunması ilə bağlı problemlər və s.

Aqrarmarketing fəaliyyətinin qeyd olunan problemlərinin həlli inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatı kooperativləri və digər xidmət sahələrinin təşkili vasitəsi ilə mümkündür. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanması, emalı və qablaşdırılması sahəsindəki problemlərin əhəmiyyətli hissəsini kooperativlərin və ya müxtəlif birliklərin təşkili vasitəsilə aradan qaldırmaq mümkündür. Digər problemlərin aradan qaldırılmasında isə dövlətin dəstəyinə ehtiyac vardır. Məsələn, satış infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və sahibkarların bazar informasiyaları ilə təminatının müəyyən hissəsi əlaqədar dövlət strukturları tərəfindən (məsələn, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində fəaliyyət göstərən marketing xidməti tərəfindən) mümkündür [6].

Müşahidələr göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətlərinin tənzimlənməsində də düzgün təşkil olunmuş aqrarmarketing tədbirləri mühüm rol oynayır. Marketing anlayışını həm də bazar sahəsində satış və həvəsləndirməyə yönəldilmiş fəaliyyət kimi də istifadə etmək mümkündür. İdarəetmə problemləri üzrə aparıcı mütəxəssislərdən olan Peter Drukkerin qeyd etdiyi kimi, marketingin məqsədi satış üzrə qüvvə sərfini lüzumsuz etməkdir. Onun məqsədi müştərini elə dərk etmək və başa düşməkdir ki, əmtəə və xidmətlər sonuncuya tamamilə münasib olsun və özləri özlərini satsınlar [6, səh.5].

Marketing əmtəələrə mahiyyətə müəyyən xüsusiyyətlər toplusu kimi baxılır. İnsanlar verdikləri pulun müqabilində onlara ən yaxşı iqtisadi səmərə verə biləcək xüsusiyyətlərə malik olan məhsulları seçməyə çalışırlar. İstehsal olunmuş məhsul istehlakçının arzusunu və zövqünü nə qədər yüksək dərəcədə təmin edə bilərsə, istehsalçı bir o qədər uğur, müvəffəqiyyət qazanar. Beləliklə, istehsalçı potensial istehlakçıyı axtarmalı, onun tələbatlarını öyrənməli, sonra isə bu tələbatları ödəyə bilən bir məhsul yaratmalıdır.

Bu baxımdan, hazırda təsərrüfatlarda çalışanların texniki, idarəetmə və iqtisadi biliklərinin artırılması məqsədilə qısamüddətli təlimlər, təcrübə yayımı, məsləhətlər və s. kimi praktiki öyrənmə metodlarının genişləndirilməsinə ehtiyac vardır. Bu istiqamətdə özəl məsləhət xidmətlərinin yaradılması və inkişafının stimullaşdırılması üçün ilk dövrlər dövlətin də bu istiqamətdəki fəaliyyətinin gücləndirilməsi zəruridir [3, səh.500].

Fikrimizcə, aqrar sahədə məhsul istehsalçıları üçün marketing strategiyası milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə uzunmüddətli proqnozlara, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının məqsədyönlü satış bazarlarının formalaşdırılmasını əks etdirməlidir. İlk növbədə onlar üçün səmərəli bazar tədqiqatları, marketing araşdırmaları aparılmalıdır.

Bazar tədqiqatları əsas etibarilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının satışının məqsədyönlü təşkili üçün məlumatların toplanmasını əhatə edir və özündə aşağıdakıları birləşdirir:

- məhsulun keyfiyyətinin tədqiqi;

- qiymətlərin tədqiqi;

- satışın tədqiqi;
- reklamın tədqiqi;
- istehlakçıların tələblərinin ödənilməsi, onların razı salınmasının tədqiqi və s.

Bu tədbirlər sırasında qiymətlərin tədqiq edilməsi daha mühüm yer tutur. Belə ki, qiymətlərin tədqiqi müxtəlif kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə alıcılıq qabiliyyətinin düzgün müəyyən edilməsinə imkan verməlidir. Araşdırmalar zamanı qarşıya çıxan əsas məsələ isə xərcləri üstələməklə və mənfəət əldə etməklə məhsulların ardıcıl satılmasını həyata keçirməkdir.

Bazar münasibətləri şəraitində aqrar sahədə qiymət sistemi düzgün qurulmalı, çevik olmalı və sosial-iqtisadi inkişafda əsas amillərdən biri kimi fəaliyyət göstərməlidir. Qiymət istehsalla istehlak arasında bilavasitə əlaqə yaradan, nəticə etibarilə aqrar sahədə istehsalın nəticələrinə təsir göstərən və əhalinin həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən çox mürəkkəb iqtisadi bir mexanizm olduğu üçün, həm də istehsalçı və istehlakçılar arasında iqtisadi münasibətləri tarazlaşdıran ən mühüm amildir. İndiki şəraitdə məhz bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu amillərin tənzimlənməsi və aqrar sahədə səmərəli iqtisadi fəaliyyətə nail olmağın ən mükəmməl yolu elmi əsaslara söykənən aqromarketing tədbirlərinin sahibkarlıq fəaliyyətində tətbiqidir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi potensialının gücləndirilməsi məsələləri “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Qeyri-neft sənayesinin inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyi baxımında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri kimi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına xüsusi diqqət yetiriləcək, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə mövcud aqroemal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılması və yeni belə müəssisələrin yaradılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Aqrar sektorun intensiv və səmərəli inkişafının stimullaşdırılması üçün dövlət dəstəyi tədbirləri beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq davam etdiriləcəkdir. Özəl bankları və kredit təşkilatlarını bu sektora vəsait (kredit) ayırmağa daha da təşviq edən bir mühit yaratmaq üçün əlavə tədbirlər görülməli, kənd təsərrüfatının sığortalıması mexanizmi təkmilləşdiriləcəkdir. Nəticədə, kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq artacaq və kənd əhalisi qabaqcıl beynəlxalq təcrübə ilə daha yaxından tanış olacaqdır [1].

Ölkəmizdə həmçinin “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” hazırlanmışdır.

Bu Strateji Yol Xəritəsində ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafı ilə bağlı 2020-ci ilədək strateji baxış 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxış və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxış əks olunub ki, bu da kənd təsərrüfatı sahəsində həm orta, həm də uzunmüddətli dövr üzrə strateji inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün dövlətin ardıcıl mərhələlərlə icra ediləcək aydın yol xəritəsinə malik olmasını ifadə edir [2].

Respublikamızda istehsal olunmuş əmtəələrin satışını asanlaşdırmaq məqsədilə bir sıra işlər görülmüşdür. Bunlardan biri də “Azexport” saytının yaradılmasıdır. “Azexport.az” saytı “Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan malların vahid məlumat bazasının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 21 sentyabr tarixli Sərəncamı əsasında yaradılmışdır. Portalın missiyası Azərbaycan mənşəli mallar haqqında məlumatların təqdim edilməsi və onların daxili və xarici bazarlarda satışı üçün əlverişli platforma yaradılmasıdır. Portal dünyanın ən populyar elektron satış şəbəkələri ilə inteqrasiya olunaraq Azərbaycan mallarını dünyaya sərğiləyir [8].

Nəticə

1. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi durumlarının təhlili göstərir ki, onların aqrar sahələrinin dayanıqlılığının əsasında dövlət dəstəyi ilə yanaşı, müasir aqraryönümlü menecment və marketing elmlərinin nailiyyətləri durur. Müasir Azərbaycan Respublikasında da aqrar sahələrin uzunmüddətli və dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün bu cür sistemin formalaşdırılmasını zəruri hesab edirik.

2. Ölkəmizdə aqrar sahələrin dayanıqlı inkişaf etməsi üçün aşağıdakı kompleks və davamlı tədbirlərin görülməsini tövsiyə edərdik:

- Bütün regionlarda aqrar sahələrə xas olan bütöv infrastruktur şəbəkələrin yaradılmasını;
- Aqrar və əmtəə birjalarının fəaliyyətlərinin bərpa edilməsini;

- Prezidentimizin dediyi kimi, bütün aqrobiznes sahələrinin “kölgədən” çıxarılmasını;
- Aqrar sahələrdə çalışanların müasir aqromenecment və aqromarketing elmləri ilə tanış olmasını;
- Orta və ali təhsil ocaqlarında aqromenecment və aqromarketing fənlərinin müasir tələblərə uyğun tədris edilməsini və s.
- Ölkə ərazisində əhalinin azı yarısının kənd yerlərində yaşamasını nəzərə alaraq və aqrar sahənin strateji əhəmiyyətini dərk edərək dövlətin bu sahədə stabil və uzunmüddətli tədbirləri və siyasətinin hazırlanmasını;
- Aqrar sahələrin problemlərini dərk edərək, eləcə də hər birində dəyərlər yaradılmasının biznes üçün aktual olmasını nəzərə alaraq bu sistemdə iri kapitalın imkanlarından istifadə edilməsini.

Zakir Quliyev

Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafında aqromarketingin rolu

Xülasə

Məqalədə aqrar sahənin inkişafına nail olunmasında aqromarketing tədbirlərinin tətbiq edilməsinin vacibliyi göstərilmişdir. Bu istiqamətdə aqrar sahənin müəyyən problemləri araşdırılmış, aqromarketingin başqa marketing formalarından fərqli xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Respublikamızda aqromarketing üzrə peşəkar mütəxəssislərin az olması, inhisarçılıq meyilləri, istehsalçılara bazar informasiyaların çatdırılması sahəsində və s. məsələlərlə bağlı problemlərin mövcudluğu əsaslandırılmış, son illərdə bu sahədə müəyyən inkişafın olduğu qeyd olunmuşdur. Həmçinin məqalədə problemlərin həlli istiqamətində bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

Закир Гулиев

Роль агромаркетинга в устойчивом развитии аграрной сферы

Резюме

В статье отмечена важность применения агромаркетинговых мероприятий в достижении развития аграрной сферы. В данном направлении исследованы определенные проблемы аграрной сферы, проанализированы отличительные особенности агромаркетинга по сравнению с другими формами маркетинга. В статье отмечается нехватка в стране профессиональных специалистов агромаркетинга, наличие монополистских тенденций, проблем в области доведения до сведения производителей рыночной информации и т.д., но в то же время указывается на наличие определенного прогресса в решении этих проблем. В статье даны некоторые предложения и рекомендации по решению этих проблем.

Zakir Guliyev

The role of agro-marketing in the sustainable development of agrarian sphere

Summary

The importance of implementation of agro-marketing actions in achieving the development of agrarian sphere has been pointed in the article. In this direction the definite problems of agrarian sphere have been investigated, the different features of agro-marketing compared to other forms of marketing have been analyzed. The lack of skilled specialists of agro marketing in the Republic, the tendency of monopoly, presenting marketing information to producers and other problems have been substantiated and the definite progress in this sphere during the recent years have been noted in the article. Several suggestions and recommendations for the solution of the problems have been given in the article as well.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı-2012.
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı-2016.
3. B.X.Ataşov. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika). Bakı-2017.
4. А.Л.Белобородова, Н.С.Шарафутдинова. Маркетинг в отраслях и сферах деятельности / Казань: 2018.
5. Т.Ş.Şükürov, R.Ş.Şükürov. Marketing tədqiqatları. Bakı-2007.
6. Kənd Təsərrüfatının İnkişafı və Kreditləşməsi layihəsi: Aqromarketingin təşkili. Bakı-2005.
7. «<http://www.azjess.com/en/Number>» 4, 2015.
8. www.azexport/az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 08.12.2019

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir:12.12.2019

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 25.02.2020

UOT: 311.216,336.717

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-69-77

MÜASİR DÖVRDƏ MİLLİ SƏRVƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Şafiqə Məmmədova

Sumqayıt Dövlət Universitetinin

Dünya iqtisadiyyatı və marketing kafedrasının dosenti, i.ü.f.d.

AZ 5008, Azərbaycan, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə

e-poçt:shafiqe_mammadova@mail.ru

Açar sözlər: milli sərvət, milli hesablar sistemi, aktivlər, passivlər, balans, maddi və qeyri-maddi, maliyyə və qeyri-maliyyə aktivləri, əsas, təbii, insan, intellektual, institusional-sosial və maliyyə kapitalı.

Ключевые слова: национальное богатство, система национальных счетов, активы, пассивы, баланс, материальные и нематериальные, финансовые и нефинансовые активы, основной, природный, человеческий, интеллектуальный, институционально-социальный и финансовый капитал.

Keywords: national wealth, system of national accounts, assets, liabilities, balance, material and non-material, financial and non-financial assets, fixed, natural, human, intellectual, institutional, social and financial capital.

Giriş

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin demək olar ki, əksəriyyətinin makroiqtisadi göstəriciləri, o cümlədən milli sərvət (MS) göstəricisi Milli Hesablar Sistemi (MHS)-2008-ə əsasən hesablanır. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarından statistikanın imkanlarının inkişafı ilə bağlı MS-in praktiki cəhətdən tədqiqi və qiymətləndirilməsi mümkün olmuşdur. Qeyd edilən dövrdən bəri milli iqtisadiyyatın inkişafının, ölkənin MS-in dəyərinin miqdar nöqtəyi-nəzərinə qiymətləndirilməsinin müxtəlif sistemləri yaranmışdır.

Hal-hazırda onların içərisindən əsas baza kimi ən geniş istifadə olunanı MHS-2008 hesab olunur. MHS-2008 iqtisadi siyasətin təhlili və elmi tədqiqatların işlənməsi üçün müəyyən edilən, hərtərəfli, qarşılıqlı razılaşdırılmış və mütəhərrik makroiqtisadi hesablar sistemini özündə birləşdirən konseptual bir bazadır. MHS-2008 BMT, Avropa Komissiyası, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı qrupu tərəfindən işlənmiş və nəşr edilmişdir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, MHS-2008-in BMT-nin Statistika Komissiyası tərəfindən onun qırxıncı sessiyasında milli hesablar üzrə beynəlxalq standart kimi qəbul edildikdən sonra onun bütün dünya ölkələrinə öz milli hesablarını bu sənəd əsasında işlənməsi tövsiyə kimi təklif edilmişdir. Deməli, MHS-də hər bir ölkə müəyyən göstəricilərin hesablanması üzrə əsas bazanı gözləməklə sərbəstliyə malikdir. MHS-2008, MHS-1993-ün yenilənmiş variantı olaraq iqtisadiyyatın inkişafı və təşkili, elmi tədqiqatlardakı yeniliklərlə bağlı müasir tələbləri özündə əks etdirir.

MHS - beynəlxalq səviyyədə iqtisadi nəzəriyyə prinsiplərinə əsaslanmış, makrosəviyyədə hesabların və hesabatların aparılmasının dəqiq qaydalarına uyğun iqtisadi fəaliyyət göstəricilərinin hesablanması üzrə tövsiyələrin standart yığıdır. Ümumilikdə isə qeyd etmək olar ki, MHS bazar iqtisadiyyatında adekvat milli hesabat olmaqla, makrosəviyyədə qarşılıqlı əlaqədə olan statistik göstəriciləri özündə birləşdirir. Bu göstəricilər sistemi milli iqtisadiyyatın fəaliyyətinin strukturunu, nəticələrini və milli təsərrüfat sistemində mövcud olan vacib qarşılıqlı əlaqələri xarakterizə edən hesabların və balans cədvəllərinin müəyyən yığılı formasında qurulur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları

Milli sərvət - ölkənin uzunmüddətli dövrdə iqtisadi inkişafını xarakterizə edən əsas

makroiqtisadi göstəricilərdən biridir. MS ölkənin malik olduğu təbii və insan resurslarının iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi nəticəsində yaradılan və nəsillərin topladığı maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu kimi meydana çıxır. MS-in əsas xarakterik xüsusiyyəti odur ki, o, baxılan dövrdə həm azala, həm də arta bilər. Beləliklə, milli sərvət anlayışı adı altında insanların həyatının təmini, əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün tələb edilən və əlverişli şərait yaradan ölkənin resursları - iqtisadi aktivlərinin məcmusu kimi başa düşülür.

İqtisadi nəzəriyyə və konsepsiyalarda milli sərvət və onun artım amilləri aktual tədqiqat problemlərindən biri olmaqda davam edir. Çünki hər bir ölkənin uğurlu inkişafı, iqtisadi artımın əsas mənbəyi olan milli sərvətdən çox asılıdır. Milli sərvət elementlərinin bir çox tanınmış alimlər və tədqiqatçılar tərəfindən fundamental təhlili edilmiş və öyrənilmişdir. Onlardan rus alimləri A.L.Ordın-Naşokin, Y.Kriyaniç, İ.T.Posoşkovu [2, səh.110], tanınmış iqtisadçı Raymond Qoldsmiti [3, səh.910] və başqalarını göstərmək olar.

Milli sərvət MHS-də bütün öhdəliklərin dəyəri çıxılmaqla müəyyən tarixə ölkənin rezidentlərinin mülkiyyətində olan iqtisadiyyatdakı bütün növ aktivlərin (qeyri-maliyyə və maliyyə) bazar dəyəri kimi müəyyən edilir.

Aktiv - iqtisadi mülkiyyətçiyə - subyektə ona sahib olmasına və ya müəyyən dövr ərzində istifadə edilməsinə görə iqtisadi fayda gətirən (və ya sərəfə verən) dəyərlərin ehtiyatlarıdır. Aktivlər, adətən, qeyri-maliyyə və maliyyə olmaqla iki hissəyə ayrılır. MHS-2008-ə əsasən qeyri-maliyyə aktivlərinin iki kateqoriyasını fərqləndirirlər:

a) istehsal aktivləri - istehsal prosesi nəticəsində əldə edilən və MHS-də müəyyən istehsal çərçivəsi altına düşən qeyri-maliyyə aktivləri;

b) qeyri-istehsal aktivləri istehsal prosesi nəticəsində əldə edilməyən qeyri-maliyyə aktivləri.

Maliyyə aktivləri - bütün növ maliyyə tələbləri, səhmlər və ya korporasiyanın kapitalında digər iştirak növlərini, pul-kredit tənzimlənməsini həyata keçirən orqanların ehtiyat aktivləri kimi saxladıkları qızıl külçələri özündə birləşdirən aktivlərin məcmusudur. Maliyyə öhdəlikləri subyektin (debitor) müəyyən öhdəliklər çərçivəsində digərinə (kreditor) ödəməli olduğu öhdəliklərin məcmusunu təşkil edir.

Milli sərvətin struktur tərkib elementlərinin müəyyənləşdirilməsi

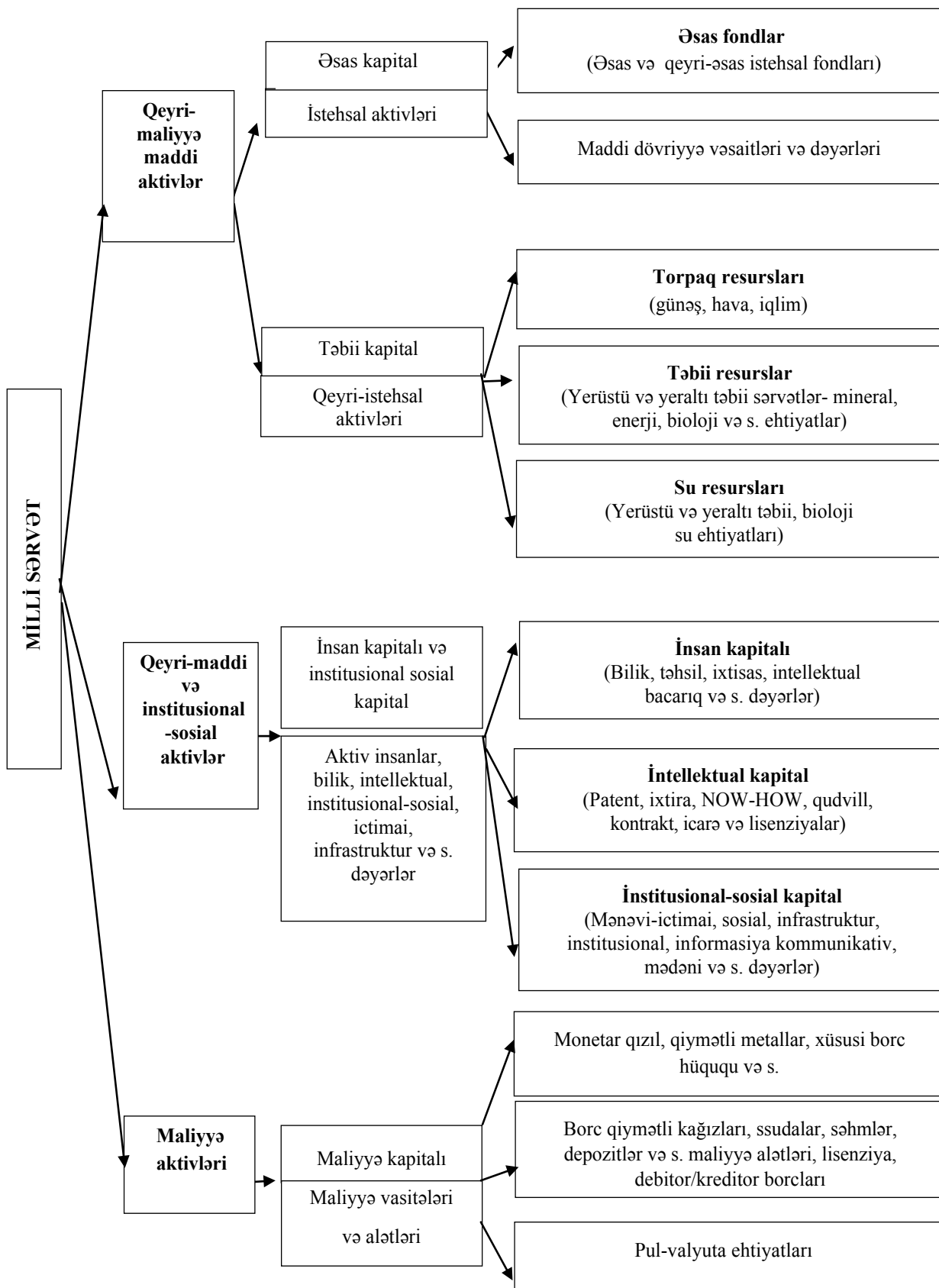
Qeyd etmək lazımdır ki, MS-in qiymətləndirilməsi zamanı müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə onun əsas hissəsini təşkil edən insan kapitalının MHS-də yuxarıda qeyd edilən bölgədə qeyri-maddi aktiv kimi (canlı aktiv olaraq) ayrıca nəzərə alınması da məqsədli hesab edilməlidir. Məhz bu aktivlər: qeyri-maliyyə, maliyyə və qeyri-maddi - canlı (insan kapitalı daxil olmaqla, intellektual, sosial kapital və s.) aktivlər ölkənin MS-nin əsas tərkib hissələrini təşkil edir.

Müasir dövrdə milli sərvəti düzgün dəyərləndirmək üçün ilk növbədə onun tərkib elementlərini tam formada müəyyən etmək lazımdır (şəkil 1). MHS-2008-də qeyd edildiyi kimi, MS-in üç tərkib hissəsini: qeyri-maliyyə istehsal aktivləri, qeyri-maliyyə qeyri-istehsal aktivləri və maliyyə aktivləri əvəzinə təklif olunan şəkildə göstərildiyi kimi aşağıdakı formada adlandırmaq, fikrimizcə, məqsədli hesab edilməlidir:

1. İstehsal aktivləri kimi əsas kapital və qeyri-istehsal aktivləri kimi təbii kapitalı özündə birləşdirən qeyri-maliyyə maddi aktivlər.

2. Aktiv insanlar, bilik, intellektual, sosial, ictimai, institusional və s. dəyərlər kimi insan kapitalını və institusional-sosial kapitalı özündə birləşdirən qeyri-maddi və institusional-sosial aktivlər.

3. Maliyyə vasitələri və alətləri kimi maliyyə kapitalını özündə birləşdirən maliyyə aktivləri.

Şəkil 1. Milli sərvət və onun tam formada struktur tərkib elementləri

Fikrimizcə, milli sərvət və onun tam formada tərkib elementlərinin təklif olunan struktur sxemi onu qiymətləndirmək üçün əlverişli olmaqla, milli sərvətin mahiyyətinin də müasir dövrün tələblərinə uyğunluğunu əks etdirir.

MHS-2008-ə əsasən MS-i təşkil edən aktivlərin ehtiyatları həm qeyri-maliyyə, həm maliyyə, həm də öhdəliklərin ölçülməsi üzrə həyata keçirilir ki, bu da həmin sistemin “Aktivlər

və passivlər balansı” bölməsində əks olunur. Beləliklə, MS-in dəyərləndirilməsində istifadə olunan aktivlər və passivlər balansı müəyyən dövr üçün tərtib edilən institusional vahidlərin (və ya vahidlər qrupunun) mülkiyyətində olan aktivlərin və institusional vahidlərin (və ya vahidlər qrupunun) qəbul etdiyi öhdəliklərin dəyəri haqqında məlumatlardır [1, səh. 525].

MHS-2008-də maliyyə və qeyri-maliyyə aktivləri üzrə məlumatlar iki növdə olan cədvəllərdə (cədvəl 1 və cədvəl 2) əks olunur: aktiv və passivlər balansı və aktivlər hesabı [4]. Aktivlər və passivlər balansında aktivlər və bütün növ öhdəliklər göstərilir. Bunun əsasında da onları toplamaqla MS-in müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edən ümumi bir kəmiyyəti əldə etmək olar.

Cədvəl 1

Milli sərvətin dəyərləndirilməsinin aktivlər və passivlər balansı

Sıra sayı	Aktivlər	Sıra sayı	Öhdəliklər (passivlər) və kapitalın xalis dəyəri
1.	Qeyri-maliyyə aktivləri	4.	Öhdəliklər
2.	Maliyyə aktivləri	5.	Kapitalın xalis dəyəri (1+2+3-4)
3.	Qeyri-maddi (insan, institusional-sosial) aktivlər		

Cədvəl 1-də 3-cü bəndin MHS-2008-də göstərilmədiyini nəzərə alaraq, bu göstəricinin MS-in müəyyən edilməsinin əsasını təşkil edən aktivlər və passivlər balansına ayrıca bənd kimi əlavə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Aktivlər hesabı iqtisadiyyatın bütün institusional vahidlərinin ixtiyarında olan hər bir ayrıca aktiv (və ya öhdəliklər) üçün tərtib olunur. Beləliklə, aktivlər və passivlər balansı institusional sektorlar və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün müəyyən bir dövrə (ilin əvvəli və sonuna) tərtib olunur. Qeyd edilən balans iqtisadiyyatın sektorlarını əmələ gətirən institusional vahidlərin mülkiyyətində olan aktivlərin dəyəri və bu institusional vahidlər tərəfindən qəbul edilən öhdəliklərin dəyəri haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Hər bir sektor üçün aktivlər və öhdəliklər arasındakı fərq balanslaşdırılmış bölmə olmaqla, kapitalın xalis dəyərini təşkil edir. Məhz iqtisadiyyat üçün bütövlükdə bu kəmiyyət milli sərvət adlanır. Beləliklə, MS ölkə üzrə bütün institusional sektorların xalis kapitalının dəyərinə bərabərdir.

Məlum olduğu kimi, rezidentlərin qarşılıqlı maliyyə tələbləri bəziləri üçün maliyyə aktivləridirsə, digərləri üçün o, öhdəliklərdir. Daha doğrusu, onlar bir-birini qarşılıqlı ödəyirlər. Deməli, onda MS-i qeyri-maliyyə aktivlərinin (o cümlədən qeyri-maddi aktivlərin - insan kapitalının və s.) və qalan dünyada olan xalis tələblərinin ümumi dəyəri kimi müəyyən etmək olar.

Aktivlər və passivlər balansı MS-in iqtisadiyyatın sektorları arasında paylanması, hər bir sektorun və bütövlükdə iqtisadiyyatın malik olduğu kapitalın tərkibi, həmçinin aktivlər və öhdəliklərin nisbəti, münasibətləri haqqında informasiyanı təqdim edir. Bunun əsasında da ölkənin malik olduğu iqtisadi resursların - MS-in və onun digər ölkələrə münasibətdə mövqeyini, maliyyələşdirməyə tələblərini qiymətləndirməyə imkan yaranır.

Aktivlər və passivlər balansı dövrün əvvəlinə və sonuna öz aralarında və yığım hesabları ilə aşağıdakı cədvəldə göstərilən qaydada əlaqəlidir.

Cədvəl 2

Aktivlər hesablarında ehtiyat və axınların bir-biri ilə və onların MHS-in başqa hesabları ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Ehtiyat və axınların göstəriciləri	MHS-in hesabları
1	2
1. Dövrün əvvəlinə aktivin dəyəri	Aktiv və passivlərin başlanğıc balansı
2. Əməliyyatlar nəticəsində dövr ərzində aktivin xalis əldə etmə dəyəri (əldəetmələr-çıxışlar)	Kapital ilə əməliyyatlar hesabı (qeyri-maliyyə aktivləri) Maliyyə hesabları (maliyyə aktivləri)

1	2
3. Aktivlərin həcmində digər dəyişikliklərin dəyəri	Aktivlərin həcmində digər dəyişikliklərin hesabı
4. Qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində aktivlərin dəyərinin dəyişməsi (holding mənfəəti)	Yenidən qiymətləndirmə hesabı
5. Dövrün sonuna aktivin dəyəri (1+2+3+4)	Aktiv və passivlərin son balansı

Cədvəldə qeyd edilən analoji sxem öhdəliklərə də aiddir. Beləliklə, MHS aktiv və passivlərin, öhdəliklərin dəyərindəki bütün dəyişiklikləri tam qeydə almağa imkan verir ki, bu da kapitalın xalis dəyərində və bütövlükdə milli sərvətdə dəyişikliklərin nəyin hesabına və hansı səbəbdən yarandığını təhlil etməyi mümkün edir. Hazırda dünya praktikasında MS-in elementlərinin qiymətləndirilməsində tarixi (hesabat) dəyəri, dəyişmə dəyəri (bərpa dəyəri) və bazar dəyəri növlərindən istifadə olunur [5, səh. 21].

Milli sərvətin tərkib elementlərinin qiymətləndirilməsi istiqamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Aktiv və passivlər balansının yığım hesabları ilə uyğunlaşdırılması üçün balansın hər bir maddəsi onun aid olduğu dövrdəki cari qiymətlə, daha doğrusu, bərpa qiyməti ilə dəyərləndirilməsi. Torpaqdan başqa, qeyri-maliyyə aktivlərinin dəyərində mülkiyyət hüququnun ötürülməsi zamanı yaranan xərclər aid edilməlidir.

2. Aktivlərin dəyərinin müəyyən edilməsinin fasiləsiz inventarlaşdırılması üsulu. Əsas fondların hər bir anda dəyəri yeni ekvivalent aktivin cari qiyməti ilə əsas kapitalın istehlakının cəmi yığım məbləğinin fərqi kimi müəyyən edilir. Məhz bu qiymət fondların qalıq bərpa dəyəri kimi meydana çıxır və nəticədə, bu qiymət verilən anda aktivin bazar qiymətini göstərir.

3. Aktivlərin daha bir qiymətləndirmə metodu həmin aktivlərin gələcəkdə istifadəsindən daxil olan gəlirlər əsasında indiki (diskontlaşdırılmış) dəyərinin müəyyən edilməsi. Bərpa dəyərinin müəyyən edilməsinin bu metodu daxilolmaların müəyyən dövrlərdən sonra gözlənilməsi və ya uzun bir dövrdə onların paylanan aktivlərinə (məsələn, meşələr, faydalı qazıntı ehtiyatları, maliyyə aktivlərinin əksəriyyəti, bir sıra əsas fondlar) aid edilir.

Xarici valyutada qeyd edilən aktivlər balans tarixinə mübadilə valyuta məzənnəsi üzrə milli valyutada qiymətləndirilməlidir. Milli sərvətin tam formada tədqiqatda təklif olunan bir sıra struktur elementlərinin (şəkil 1, MHS-2008-ə əsasən bəzi əsas aktivlərin) qısa şəkildə aşağıdakı kimi MS-də nəzərə alınmasını qeyd etmək olar:

Əsas fondlar istehsal aktivləri olmaqla, istehsal prosesində bir ildən artıq bir neçə dəfə və ya fasiləsiz istifadə olunan aktivlərdir. İstehsal aktivlərinə aid olmayan uzunmüddətli istehlak əmtəələrini MHS-də ayrıca bir bənd kimi göstərmək olar.

MHS-2008-də hərbi sistemlər (hərbi gəmilər, təyyarələr, tanklar və s.) əsas fondlarda MHS-1993-dən fərqli olaraq, yeni bir istiqamət kimi qeyd olunur.

Kultivasiya olunan bioloji resurslara (mal-qara, heyvanlar - meyvə ağacları və s.) bilavasitə institusional vahidlərin idarəsi və nəzarəti altında olan və müntəzəm olaraq məhsul verə bilən heyvanlar və bitkilər aid edilir. MHS-2008-də intellektual mülkiyyət məhsulları kimi fayda gətirən, istehsal imkanlı elmi-tədqiqat işləmələri, biliklər, innovasiyalar və s. nəzərdə tutulur. Qeyd edilənlərin istifadə müddəti hüquqi və digər müdafiə vasitələri ilə məhdudlaşdırılır və onlar mənfəət verənə qədər aktiv hesab olunur.

Maddi dövriyyə vəsaitləri (xammal, material, başa çatmamış istehsal, hazır məhsul, yenidən satış və s. vəsaitlər); əvvəlki və ya cari dövrdə istehsal olunan, satış üçün təyin olunan, istehsalda və başqa məqsədlə istifadə olunan məhsul ehtiyatlarıdır. Maddi dəyərlər əhəmiyyətli qiymətə malik olan, istehsal məqsədləri üçün istifadə olunmayan, ehtiyat dəyərləri kimi əldə oluna bilən (qiymətli metal və daşlar, yüksək bədii keyfiyyətli zərgərlik məmulatları, incəsənət əsərləri, kolleksiyalar və s.) vəsaitlərdir. Milli sərvət qiymətləndirilən zaman bura maliyyə aktivini kimi çıxış edən monetar qızıl, xammal və sonradan istehsal məqsədləri üçün istifadə oluna bilən qiymətli metallar və daşlar aid edilmir.

Təbii resurslar aktivlər və passivlər balansında təbii mənşəyi, iqtisadi dəyəri, mülkiyyət hüququ mülkiyyətçiyə fayda verə bilən ehtiyatlar (torpaq, faydalı qazıntı resursları, kultivasiya olunmayan bioloji resurslar - özü yetişən meşələr, balıq, su və s.) kimi nəzərə alınır. Bu resursların iqtisadi aktiv kimi çıxış etməsi üçün onların ayrı-ayrı şəxslərin, dövlət orqanlarının, cəmiyyətin mülkiyyətində olması vacibdir. MHS-2008-ə görə bu kateqoriyaya onların yeni bir növü: iqtisadi aktiv kimi çıxış edə bilən radiotezlik diapazonları və s. növ təbii resurslar da aid edilə bilər.

MHS-1993-dən fərqli olaraq, kontraktlar, icarə müqavilələri, lisenziyalar və s. MHS-2008-də nəzərə alınır. Onların, əsasən, dörd növündən istifadə olunur: müqavilə bazarlarında istifadə olunan əməliyyat məqsədli icarələr, təbii resurslardan istifadəyə icazələr, müəyyən fəaliyyət məşğuliyyətinə icazələr və istisna əsasında gələcəkdə əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsinə olan hüquqlar. Kontraktlar, icarə müqavilələri və lisenziyalarının MHS-də aktiv kimi çıxış etməsi üçün iki şərtin gözlənilməsi tələb olunur:

- Onlar aktivin istifadə olunmasına görə müəyyən edilən qiyməti əks etdirməli və kontraktın, icarə müqaviləsi və lisenziyanın olmadığı qiymətdən fərqli (üstün) olmalıdır;

- Kontraktın tərəflərindən biri kontraktlar bazarının mövcudluğu şərtində hüquqi və praktiki cəhətdən bu fərqi qiymətlərdə reallaşdırmaq imkanında olmalıdır. Əldə edilən qudvill institusional vahidlərin satış dəyərinin onun xalis kapitalının dəyərini örtməsi kimi təqdim olunur və o, korporativ strukturun və məcmu biznesin dəyərini əks etdirməklə tam (işçi qüvvəsi, idarəetmə, müştəri bazası, məhsulun yayılma şəbəkəsi və s.) əldə olunan zaman aktiv kimi qeyd olunur. Marketing aktivləri özündə brendlər, ticarət markaları, loqotipləri və s. birləşdirir. Onlar qudvillin dəyərinə aid edilə bilər və ya bir sıra hallarda marketing aktivləri ayrıca olaraq başqa subyektə satıla bilər.

MHS-2008-də maliyyə aktivlərinin dəyərləndirilməsi maliyyə əməliyyatlarındakı yeniliklərlə bağlı bir qədər çətinləşmişdir. Onların qısaca olaraq təsnifatını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

Monetar qızıl və xüsusi borcalma hüququ aktivləri, adətən, ölkədə pul-kredit tənzimləmə orqanlarına (Mərkəzi Bank və s.) aid olur. Monetar qızıl (qızıl külçələri, qızıl göndərmək tələbinə malik qeyri-rezidentlərdə olan qızıl hesabları) ehtiyat aktiv kimi müəyyənləşir və öhdəliyə malik olmayan yeganə aktiv olur. Xüsusi borcalma hüququ (xarici valyutada) beynəlxalq aktiv olmaqla BVF-nin üzvlərinə verilir.

Mövcud valyutaya Mərkəzi Bank (və ya uyğun orqan) tərəfindən mübadiləyə buraxılan banknotlar, qeyd edilmiş nominala malik monetlər aiddir. Köçürülən depozitlərə (nominal dəyərlə nağd valyuta üzrə olan tələblərə) görə mübadilə və ya çeklər, köçürmələr və s. ödəniş vasitələri üçün istifadə oluna bilən aktivlər və s. depozitlərə isə əmanət depozitləri, müddətli qoyuluşlar, depozit sertifikatları aid edilir. Onların mülkiyyətçiləri kimi bütün sektorlar, daha çox isə maliyyə korporasiyalarının öhdəlikləri çıxış edir.

Borc qiymətli kağızları (depozit sertifikatları, veksellər və s.) mübadilə alətləri olmaqla, borc şəhadətnaməsi rolunda çıxış edir.

Ssudalar kreditor bilavasitə debitora borca vəsait verərkən meydana çıxan maliyyə aktivləridir.

Səhmdar kapitalı institusional vahidə onun mülkiyyətçisi tərəfindən yatırılan aktivdir. Səhmdar kapitalına mülkiyyət hüququ səhm sertifikatı, iştirak sertifikatı və s. kimi meydana çıxır.

İnvestisiya fondlarının səhm və payları investor tərəfindən maliyyə və qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiya üçün vəsaitləri əldə etməyə imkan verən maliyyə alətləridir (məsələn, xəzinə vekselləri, depozit sertifikatları, kommersiya kağızları və s.)

Sığorta, təqaüd təminatı və standartlaşdırılmış zəmanətlər kimi təzahür edən aktivlər gəlir və sərvətlərin maliyyə müəssisələrinin vasitəçiliyi ilə yenidən paylanması funksiyasını yerinə yetirir.

Təqaüd vasitələrinə hüquq mövcud və gələcək təqaüdcülərin onların işverənlərinə və

ya təqaüd fondlarına olan maliyyə tələblərini əks etdirir. Standartlaşdırılmış zamanətlər üzrə tələblərin ödənilməsi üçün ehtiyatlar standartlaşdırılmış zamanətlər üzrə tənzimlənməyən tələblərin örtülməsi üçün lazım olan, qabaqcadan nəzərdə tutulan xalis ödəniş və ehtiyatlardan ibarətdir.

Digər törəmə maliyyə alətləri kimi forvardlar, opsiyonlar və s. çıxış edir. Bundan başqa, digər debitor və ya kreditor borcları formasında olan aktivlər özlərində əmtəələrin göndərilməsi, xidmətlərin göstərilməsi və s. işlərin yerinə yetirilməsi, həmçinin vergi ödənişləri, əməkhaqqı borclarının, sığorta və s. ödənişlərin yaranması ilə bağlı olan kreditlər və avansları birləşdirir.

Beləliklə, milli sərvət MHS-nin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. O, ölkənin digər makroiqtisadi göstəricilərlə (ÜDM, ÜMM, milli gəlir və s.) qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, onların əsas baza rolunu oynayır. MS eyni zamanda ölkənin sosial-iqtisadi statistikasının başlıca hissəsini təşkil edir və o, ayrıca götürülmüş bir dövlətin iqtisadi potensialını və sosial-iqtisadi inkişafını qiymətləndirmək üçün istifadə olunan indikator kimi dəyərləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının da makroiqtisadi göstəricilərinin hesablanması MHS-2008-ə əsaslanır. Amma ölkənin MS-nin qiymətləndirilməsi 2005-ci ildən sonra hesablanmamışdır [6;7]. Ölkədə MS-nin qeyd edilən dövrə qədər qiymətləndirilməsi MHS-1993-ə əsasən həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1990-1994-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən MS-nin qiymətləndirilməsi bütün tərkib hissələri üzrə deyil, yalnız aşağıdakı bölmələr üzrə həyata keçirilmişdir. Əsas kapital, əsas istehsal fondları, əsas qeyri-istehsal fondları, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları, uzunmüddətli istehlak mallarının istifadəsi (əhalinin ev əmlakı) və qeyri-maddi aktivlər.

Ölkənin MS-nin 2004-cü ildə qeyd edilən bölmələr üzrə dəyəri cəmi 34251,5 milyon manat olmuşdur. Ölkənin MS-də əsas kapitalın 1996-2005-ci illərdə xüsusi çəkisi orta hesabla 86,9% olmuşdur [8, səh.61]. Bu nəticənin səbəblərindən biri də həmin dövrlərdə əsrin müqaviləsilə bağlı ölkənin əsas kapitalına yönəldilən investisiyalar olmuşdur. Beləliklə, baxılan dövrlərdə statistik dəyərləndirməyə əsasən ölkənin MS-i demək olar ki, əsas kapitaldan (əsas və qeyri-əsas fondlar) ibarət olmuşdur.

MS-in ÜDM, ölkədə mövcud olan əsas kapital və əsas istehsal fondları ilə əlaqəli olduğunu nəzərə alaraq, bu göstəricilərin artımının milli rifaha təsirini inamla qeyd etmək olar. Belə ki, 2010-cu ildə ÜDM-in həcmi (42465,0 milyon manat) 2018-ci ilə nisbətən (79797,3 milyon manat) təxminən 1,9 dəfə artmışdırsa, əsas fondların artımı ondan daha yüksək - 2,9 dəfə (uyğun olaraq 66659,5 milyon manat və 193491,0 milyon manat) olmuşdur [6]. Deməli, Azərbaycanda hazırda MS-in qiymətləndirilməsi həyata keçirilməsə də, inamla qeyd etmək olar ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən fərqli olaraq, MS-in tərkibində (MS-in yaradılmasında əsas rol oynayan insan kapitalı (70-80%) və digər resurslara nisbətən) əsas kapitalın xüsusi çəkisi yüksəkdir.

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanda MS-in qiymətləndirilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq aşağıdakı nəticələri qeyd etmək lazımdır:

1. Azərbaycan Respublikasında milli sərvətdən istifadənin iqtisadi-sosial səmərəliliyinin hesablanması zəruriliyini nəzərə alaraq, onun statistik qiymətləndirilməsinə ciddi ehtiyac vardır;

2. Azərbaycanın milli sərvətinin dəyərləndirilməsi üçün informasiya-statistik əhəmiyyətli məlumatların əldə edilməsi, sistemləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi sahəsində işlərin gücləndirilməsinə zərurət vardır;

3. Ölkənin milli sərvətinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün onun tam formada təklif olunan tərkib elementlərinin müəyyən edilmiş strukturunu daha dəqiq yanaşma metodu kimi qəbul etmək məqsədlidir.

4. Azərbaycanın milli sərvətinin strukturunun dəqiqləşdirilməsi, müasir siyasi-iqtisadi şəraitdə onun tərkibinə vacib struktur elementlərin (ekoloji-təbii, intellektual, institusional-

sosial kapitalın) və xüsusilə kəmiyyətə dəyərləndirilməsi çətinlik yaradan insan kapitalının daxil edilməsi zəruridir.

5. Milli sərvətin qiymətləndirilməsi və onun dinamikasının təhlili digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəli şəkildə aparılmalıdır.

Şəfiqə Məmmədova

Müasir dövrdə milli sərvətin qiymətləndirilməsinin nəzəri-tətbiqi məsələləri

Xülasə

Məqalədə ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin, o cümlədən milli sərvətin qiymətləndirilməsinin Milli Hesablar Sistemi-2008-ə əsasən (MHS-2008) həyata keçirildiyini nəzərə alaraq, milli sərvətin dəyərləndirilməsi istiqamətləri və tərkibi təhlil edilmişdir. Bu zərurətin hal-hazırda Azərbaycanda Milli Sərvət göstəricisinin statistik qiymətləndirilməsi ilə bağlı daha aktual olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bununla əlaqədar məqalədə MS-i düzgün qiymətləndirmək üçün onun tam formada tərkib elementlərinin strukturu təklif olunmuş, müasir dövrün tələblərinə uyğun zəruri tərkib elementləri bu struktura daxil edilmişdir. MHS-2008 üzrə MS-in qiymətləndirilməsi bölmələrinin təhlili, əlavə bölmələrin nəzərə alınması zərurəti və digər tövsiyələr, nəticələr məqalədə öz əksini tapmışdır.

Шафига Мамедова

Теоретико-прикладные вопросы оценки национального богатства в современный период

Резюме

В статье, учитывая осуществление оценки макроэкономических показателей и, в том числе, национального богатства страны на основе системы национальных счетов - 2008 (СНС-2008), проанализированы направления оценки и состав национального богатства в рамках этой системы. В настоящее время, в связи с необходимостью проведения статистической оценки национального богатства в Азербайджане, исследование этой проблемы очень актуально. Для правильной оценки национального богатства в статье предложена структурная схема, полностью показывающая составные элементы национального богатства. Статья отражает анализ разделов оценки национального богатства по СНС-2008, необходимость учитывать дополнительные разделы, другие рекомендации и результаты.

Shafiga Mammadova

Theoretical and applied problems for assessing national wealth in modern time

Summary

The article analyzes the direction and composition of the assessment of national wealth taking into account the assessment of macroeconomic indicators and national wealth of the country based on the system of national accounts - 2008 (SNA-2008). At present, the need for a statistical assessment of National Wealth indicator in Azerbaijan is considered very important. In this connection for a correct assessment of national wealth, the article proposes a block diagram of the fully apparent elements of national wealth. The article reflects the analysis of national wealth assessment items on SNA-2008, the necessity to consider additional items, other recommendations and results.

Ədəbiyyat

1. Система национальных счетов. Комиссия Европейских сообществ, международный валютный фонд, организация экономического сотрудничества и развития, Организация Объединенных Наций, Всемирный банк, Нью-Йорк, 2009, 1295 стр. (СНС) Номер

- публикации SNA EA 2008001. Код: ОЭСР 302009191P1. Символ документа.ST/ESA/STAT/SER.F/2/Rev. <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf>.
2. О.А.Николайчук. Национальное богатство России: История и современность. Journal of institutional studies (Журнал институциональных исследований), том 6, №2, 2014, стр. 110-117.
 3. E.Z.Samedzade. National wealth is the basis of sustainable development. 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development - “Socio Economic Problems of Sustainable Development”. Baku, 14-15 February, 2019. P. 910-913.
 4. Т.А.Хоменко Национальное богатство в системе национальных счетов. Сайт экономическая библиотека научных работ. www/economics.ua/; www.aup.ru/library/.
 5. О.И.Ибрагимов. Методологические основы статистики национального богатства. Баку-2014.
 6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2019.
 7. Azərbaycanın milli hesabları. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2019.
 8. Ş.S.Məmmədova. Azərbaycanda əsas və insan kapitalının təhlili və modelləşdirilməsi: iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı-2008, səh. 257.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.01.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.01.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 27.02.2020

UOT:311.216, 336.717.6

DOI: 10.338.70/2413-6557-2020-6-2-78-81

DAYANIQLI İNKIŞAF STATİSTİKASININ TƏŞKİLİNDƏ MƏLUMAT AXINLARININ İDARƏ OLUNMASI

Sevinc Əhmədova

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Dayanıqlı inkişaf statistikasına şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: sevinj.ahmadova@stat.gov.az*

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, rəsmi statistika, irihəcmli məlumatlar, əhalinin siyahıyaalınması, inzibati məlumat mənbələri, geoməkan məlumatları.

Ключевые слова: устойчивое развитие, официальная статистика, большие данные, перепись населения, административные источники информации, геопространственные данные.

Keywords: sustainable development, official statistics, big data, population census, administrative data sources, geospatial data.

Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafına zəmin yaradan informasiya cəmiyyəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymaqla yanaşı, məqsəd və hədəflər üzrə irəliləyişin milli, regional və qlobal səviyyədə monitorinqinin aparılması üçün tələb olunan yüksəkkeyfiyyətli, rahat, əlçatan, vaxtında verilən, etibarlı və təfəssilatlı statistik məlumatların mövcudluğuna tələbi əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Belə ki, iqtisadi inkişaf, sosial tərəqqi, ətraf mühit aspektlərini əhatə edən dayanıqlı inkişaf göstəricilərinə dair məlumatların kəmiyyət və keyfiyyətinin, həmçinin istehsal prosesinin qlobal gündəliyin tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi məqsədilə statistika potensialının gücləndirilməsi üçün resurslar səfərbər edilməli və səylər əlaqələndirilməlidir. Odur ki, “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərlə bağlı dövlət orqanlarının üzərinə düşən vəzifələrin icrasının əlaqələndirilməsi məqsədi ilə ölkəmizdə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq dayanıqlı inkişaf göstəriciləri ilə bağlı statistik məlumatların əldə olunması məlumat axınları adı altında vurğulanır.

Qeyd edək ki, dayanıqlı inkişaf dedikdə gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını qarşılamaq imkanına xələl gətirmədən bugünkü ehtiyacların qarşılınmasına imkan verən inkişaf nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə dayanıqlı inkişaf statistikasının əsas informasiya bazasını təşkil edən BMT-nin təsdiq etdiyi 244 rəsmi qlobal göstərici üzrə tələb olunan statistik məlumatların istehsalının təşkili milli statistika təşkilatlarının rolunun əhəmiyyətli şəkildə artırılmasını, ənənəvi məlumat mənbələri ilə yanaşı, yeni mənbələrdən də (alternativ) geniş istifadəni zəruri edir. Rəsmi statistika məqsədləri üçün ətraflı məlumatların əldə edilməsi baxımından ənənəvi və alternativ məlumat mənbələrinin inteqrasiyası zəruridir. Ənənəvi və alternativ məlumat mənbələrinə dair təsvir aşağıdakı şəkil vasitəsilə verilmişdir.

Şəkil 1. Statistik məlumat mənbələri

Ənənəvi məlumat mənbələrindən sayılan statistika müşahidələri statistika tədqiqatlarının ilkin

mərhələsi olub, anket suallarının tərtib edilməsi, məlumatların yığılması və s. mərhələləri özündə birləşdirir.

Sorğu konkret sosioloji tədqiqatlarda ən çox yayılmış və geniş istifadə olunan metodlardan biridir. Belə ki, müşahidə metodunun köməyi ilə tədqiqatçı fərdin indiki zamanda real davranış faktlarını qeyd edərsə, sorğu metodunun vasitəsilə tədqiqatçı fərdin keçmişdə və hal-hazırda davranış motivləri və real hərəkətləri, onun niyyətləri və gələcək planları haqqında məlumat ala bilər. Tədqiqatçı fərdin subyektiv rəyləri, hissləri, davranış motivləri haqqında daha dolğun məlumat almaq istədiyi hallarda sorğu metodu xüsusilə əvəz edilməzdir. Sorğu metodunun özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, məlumat mənbəyi burada fərdin şifahi məlumatları, mülahizələri kimi çıxış edir.

Ənənəvi olaraq siyahıyaalma anlayışına xas olan əsas prinsiplər Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) göstəriciləri üzrə məlumatların keyfiyyətinin təmin edilməsi üçün danılmaz faktıdır. Belə ki, mütəmadi dövriliklə keçirilən siyahıyaalma zamanı uçota alınan hər bir şəxs barədə məlumatlar elə toplanılır ki, onların xarakteristikalarını ayrıca qeydə almaq mümkün olur. Bu, müxtəlif əlamətlərin çarpaz təsnifatını aparmağa və bir neçə əlamət üzrə məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Siyahıyaalmanın gedişində şəxslər barədə əldə edilən məlumatlar dəqiq müəyyən edilən konkret vaxta (siyahıyaalma anına) aid olur.

Siyahıyaalma yolu ilə fərdlərin, ev təsərrüfatlarının və yaşayış vahidlərinin ümumi sayı barədə məlumatların əldə edilməsi təmin edilir. Əhalinin uçotu siyahıyaalma anına ölkənin dəqiq müəyyən edilən ən kiçik coğrafi ərazi vahidlərində yaşayan kiçik əhali qrupları səviyyəsində hər bir şəxsin xarakteristikaları barədə məlumat əldə etməyə imkan verir.

Alternativ məlumat mənbələrinə daxil olan inzibati məlumatlar rəsmi statistikada müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və digər dövlət orqanları tərəfindən öz inzibati vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar toplanan və istifadə olunan məlumatlardır. İnzibati məlumatlardan istifadənin əsas üstünlüyü daha az xərcin tələb olunmasıdır. Qeyd edək ki, ənənəvi məlumat mənbələrindən sayılan əhalinin siyahıyaalınması müstəqil respublikamızda ilk dəfə ümummillə lider Heydər Əliyevin 1996-cı il 22 fevral tarixli 442 nömrəli Fərmanına əsasən 1999-cu ilin yanvar ayında həyata keçirilmişdir. Sonuncu dəfə isə əhalinin siyahıyaalınması 2019-cu ilin 1-10 oktyabr tarixlərində baş tutmuşdur.

Statistik cəhətdən əhəmiyyətli olan çox böyük həcmdə informasiyanı toplamaq, emal etmək, saxlamaq və analiz etmək üçün unikal vasitələrdən biri sayılan Big Data “İrihəcmli məlumat” anlayışına malik olub, ilk dəfə 1998-ci ildə Silicon Graphics kompaniyasının kompüter elmləri üzrə mütəxəssisi Con Meşi (“Big Data and the Next Wave of InfraStress” adlı seminarda məruzə) tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu terminə bir qədər sonra, 2000-ci ildə, F.Dieboldun akademik mühitdə dərc olunan tədqiqatında rast gəlinir [1]. Lakin termin 100 ildən çox tarixə malik (1869-cu ildən nəşr olunan) həftəlik “Nature” jurnalının 2008-ci il sentyabr ayının “Big Data” mövzusunda həsr olunmuş xüsusi nömrəsində professor Klifford Linçin (Clifford Lynch) “İrihəcmli məlumatlar. Sizin məlumatlar necə böyüyür?” (“Big Data: How do your data grow?”) adlı məqaləsi dərc edildikdən sonra populyarlıq qazanmışdır [2].

Məlumatların mənimsənilməsi və istifadəsində yeni eranı əks etdirən bu anlayış nisbi anlayışdır və zaman-zaman dəyişə bilər. Yəni bu gün üçün “böyük” hesab olunan informasiya, sabah üçün normal sayıla bilər [3]. Bu nisbilik həm də hesablama gücü ilə təyin olunur. Aydın ki, hər bir kompüterin disk həcmi müxtəlifdir və onların yaddaş tutumu, məhsuldarlığı durmadan artmaqdadır. Bununla bərabər, irihəcmli məlumatların həcmi də eksponensial olaraq artır. Hazırda irihəcmli məlumatlar həcmi 1 terabaytdan (1tb=1024 geqabayt) başlayaraq daha böyükhəcmli məlumatlar (1 zetabayt=1024 ekzabayt) hesab olunur. İrihəcmli məlumatların problemləri, əsasən, çox sürətlə böyüyən böyükhəcmli informasiyanın real vaxt rejimində emalı, axtarışı, təsnifatlandırılması, analizi ilə bağlıdır. Tətbiq olunduğu sahələrdən asılı olmayaraq irihəcmli məlumatları təsvir etmək üçün ümumi xarakteristikalar mövcuddur. Bu xarakteristikalar irihəcmli məlumatların əsas problemlərini özündə əks etdirməklə üç əsas qrupa bölünür: həcm (volume), sürət (velocity) və müxtəliflik (variety). İngilis dilli mənbələrdə bunu «3V» də adlandırırlar. Bu parametrlərin qarşılıqlı əlaqəsi irihəcmli məlumatları təyin etməyə və digər verilənlərdən fərqləndirməyə kömək edir. Bu model ilk dəfə

2001-ci ildə D.Laney tərəfindən verilmişdir [4]. Göstərmək lazımdır ki, analitiklər bəzən “5V” (şəkil 2) kimi təsvir edilən dördüncü – həqiqilik (veracity) və beşinci – dəyər (value) xarakteristikalarını da qeyd edirlər [5,6,7].

Şəkil 2. İrihəcmli məlumatların əsas xarakteristikaları

Rəsmi statistika məqsədləri üçün ətraflı məlumatların toplanması baxımından irihəcmli (Big Data) məlumat mənbələrindən istifadə strateji cəhətdən əhəmiyyətlidir, lakin buna kifayət qədər maliyyə resurslarının, məlumatların istifadəsi üzrə müasir informasiya texnologiyaları sahəsində bilik və bacarıqlara malik peşəkar kadrların, həmçinin məlumat mənbələrindən istifadə zamanı konfidensiallığın təmin olunması vacibdir. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, irihəcmli (Big Data) məlumatların geniş əhatə dairəsinə, müxtəlif əlamətlərə və qeyri-müntəzəm xarakterə malik olması onların hüquqi, texniki, maliyyə, idarəetmə, metodoloji və keyfiyyət baxımından rəsmi statistikada istifadə edilməsini hələ ki mümkün etmir. Belə məlumatlar rəsmi statistikada o halda istifadə edilməlidir ki, onlar Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsinə, rəsmi statistikanın fundamental prinsiplərinə və statistik məlumatlara dair keyfiyyət standartlarına tam cavab versin. Lakin buna baxmayaraq, irihəcmli (Big Data) məlumatlardan rəsmi statistikada istifadə imkanları daim tədqiq edilməlidir.

Əhalinin sayının artması və onların yer kürəsinin sərvətlərinə olan tələblərinin ödənilməsi dayanıqlı təcrübələrə ehtiyac yaradır və bu təcrübələri həyata keçirmək üçün müxtəlif təşkilatlar arasında əlaqəni zəruri edir. Bu məqsədlə GIS (geographic information system) proqramı dünyadakı istifadəçilərə yer kürəsinin ehtiyaclarının necə qarşılınması, torpaqlardan səmərəli istifadənin planlaşdırılması və gələcək nəsillərin yaşamasını təmin etmək üçün ətraf mühitin qorunması barədə fikir mübadiləsi aparmağa imkan verir [8]. “Coğrafi məkan məlumatı” terminini ilk dəfə “GIS atası” olaraq tanınan Roger Tomlinson tərəfindən 1968-ci ildə “Regional Planlaşdırma üçün Coğrafi Məlumat Sistemi” adlı sənəddə işlədilmişdir [4].

Coğrafi Məkan məlumatlarının əsas üç funksiyası var:

1. Coğrafi məlumatları səmərəli və ətraflı toplamaq və idarə etmək;
2. Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq, coğrafi məlumatları monitorada nümayiş etdirmək və çap etmək;
3. Coğrafi məlumatların sorğusunu, təhlilini və qiymətləndirilməsini təmin etmək [8].

Nəticə

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, mövcud olan məlumat axınlarından alternativ məlumat mənbələri sayılan irihəcmli və coğrafi məkan məlumatlarının müasir dövrdə istifadəsi zəruri olduğu təqdirdə kifayət qədər maliyyə resurslarının və peşəkar kadrların mövcud olmaması səbəbindən bununla bağlı müvafiq tədbirlər görülməli, əlyətərliliyi təmin edilməlidir.

Sevinc Əhmədova
Dayanıqlı inkişaf statistikasının təşkilində məlumat
axınlarının idarə olunması

Xülasə

Məqalədə dayanıqlı inkişaf statistikasına bağlı məlumat axınlarının mənbələri təhlil edilmişdir.

Dayanıqlı inkişafa sosial tərəqqi, iqtisadi inkişaf, ətraf mühit aspektlərinin təsiri vurğulanmışdır. Bununla yanaşı, yeni məlumat mənbələrindən sayılan irihəcmli məlumatlar (Big Data) və coğrafi məkan məlumatları (GIS) haqqında anlayışlarından bəhs olunmuşdur. İrihəcmli məlumatların əsas xarakteristikaları qeyd edilərək rəsmi statistikada istifadə imkanları göstərilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, irihəcmli məlumatları mükəmməl analiz etməklə bir çox elmi sahələrdə tez bir zamanda yüksək nailiyyətlər, idarəetmədə və biznes fəaliyyətində gəlir, rəqabətdə müəyyən üstünlüklər əldə etmək mümkündür.

Севиндж Ахмедова

**Управление информационными потоками в организации
статистики устойчивого развития**

Резюме

В статье были проанализированы источники информационных потоков, связанных со статистикой устойчивого развития. Было подчеркнуто влияние социально-экономического развития и экологических аспектов на устойчивое развитие. Также затрагиваются вопросы больших данных и геопространственных данных (ГИС), которые являются новыми источниками информации. Были выделены основные особенности больших данных и возможность использования их в официальной статистике. Было показано, что тщательный анализ больших данных и их использование может привести к значительным успехам во многих областях науки, управления и бизнеса и определенным преимуществам в конкурентной борьбе.

Sevinj Ahmadova

**Management of the information series in the organization
of sustainable development statistics**

Summary

The article analyzed the sources of information flows associated with sustainable development statistics. The impact of social progress, economic development and environmental aspects on sustainable development was emphasized. It also presents the Big Data and the geospatial data (GIS), which are new sources of information. Main characteristic of big data and possibilities of its use in official statistics were specified. It has been indicated that a thorough analysis of big data can shortly enable high achievements in many fields of science, management and business, and certain advantages in competitive practices.

Ədəbiyyat

1. F.Diebold. Big Data Dynamic Factor Models for Macroeconomic Measurement and Forecasting. / Discussion Read to the Eighth World Congress of the Econometric Society. 2000.
2. L.Clifford. Big data: How do your data grow? // Nature, 2008, vol.455, pp.28–29.
3. Big Data: Big today, normal tomorrow, ITU-T Technology Watch Report, November 2013.
4. D.Laney. 3D Data Management: Controlling Data Volume, Velocity and Variety. Technical report, META Group, Inc (now Gartner, Inc.), February 2001. <http://blogs.gartner.com/>
5. What is big data? - Bringing big data to the enterprise, 2013. <http://www-01.ibm.com/>
6. Worldwide Big Data Technology and Services 2013–2017 Forecast, (<http://www.idc.com>)
7. Big data: The next frontier for innovation, competition, and productivity. Analyst report, McKinsey Global Institute, May 2011. <http://www.mckinsey.com/>
8. Arif Mehdiyev, Amin İsmayılov. Coğrafi İnformasiya Sistemləri. Bakı-2011

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 06.03.2020

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 14.04.2020

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 24.04.2020

2020-ci İLİN I RÜBÜNÜN YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2020-ci ilin I rübü faktiki	2020-ci ilin I rübü 2019-cu ilin I rübünə nisbətən, faizlə	Məlumat üçün 2019-cu ilin I rübü 2018-ci ilin I rübünə nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi Daxili Məhsul, milyon manat	18 321,1	101,1	103,0
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	11 601,7	103,5	101,7
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	1 840,2	100,2	102,1
Sənaye məhsulu, milyon manat	10 624,1	100,8	104,4
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	2 941,1	123,0	115,6
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	2 929,4	106,5	91,0
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	1 486,8 205,2	90,9 88,7	106,0 83,2
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	976,7	103,7	103,6
o cümlədən: bitkiçilik heyvandarlıq	46,8 929,9	113,4 103,2	124,7 102,8
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	50,8	99,7	102,1
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	440,6	95,6	101,3
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	546,6	117,9	107,6
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	9 242,3	101,2	102,7
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	2 006,1	94,5	100,8
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	7 832,4	143,5	119,6
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	5 254,6	103,9	114,8
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	2 577,8	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	13 442,5	106,8	105,5
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	1 350,2	105,8	104,6

A	1	2	3
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2020-ci il 01 aprel vəziyyətinə, milyon manat	8 251,7	99,0	108,9
Kredit qoyuluşları, 2020-ci il 01 aprel vəziyyətinə, milyon manat	15 637,4	119,8	112,0
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	1 386,8	89,0	91,1
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	744,5	128,9	108,5
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	103,0	102,4
Əhalinin sayı, 2020-ci il 01 aprel vəziyyətinə, min nəfər	10 080,0	100,8	100,8
Xarici ticarət dövriyyəsi¹⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	6 695,3	84,0	115,5
müqayisəli qiymətlərlə	x	84,2	106,2
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	4 058,3	83,8	102,9
müqayisəli qiymətlərlə	x	95,2	102,9
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	429,0	103,4	114,7
müqayisəli qiymətlərlə	x	94,8	109,1
idxal			
faktiki qiymətlərlə	2 637,0	84,3	142,7
müqayisəli qiymətlərlə	x	67,1	113,4

Qeyd:

1) Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərində dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	I rüb		2020-ci ilin I rübü əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
	2020	2019	
Ümumi Daxili Məhsul	18321,1	18475,8	101,1
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	580,6	531,5	103,7
Sənaye	7358,5	8643,6	100,1
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	6038,6	7399,9	96,9
emal sənayesi	1062,8	991,2	120,2
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	223,8	217,7	117,1
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	33,3	34,8	104,2
Tikinti	898,0	1017,4	86,6
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	1966,5	1864,5	102,1
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1264,9	1151,2	107,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	410,7	472,7	86,0
İnformasiya və rabitə	361,7	306,7	117,9
Digər sahələr	3615,6	2929,0	104,0
Məhsula və idxala xalis vergilər	1864,6	1559,2	105,0
ÜDM-in deflyatoru	98,1	x	x

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2020-ci ilin I rübündə, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	2929,4	106,5	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	1959,9	108,5	66,9
Bank kreditləri	130,9	96,2	4,5
Büdcə vəsaitləri	519,0	86,7	17,7
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	52,1	2,4 d.	1,8
Əhalinin şəxsi vəsaiti	188,9	104,9	6,4
Sair vəsaitlər	78,6	8,5 d.	2,7

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2020-ci ilin I rübündə, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	2929,4	106,5	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	45,3	51,6	1,5
Sənaye	1647,8	122,3	56,3
o cümlədən:			
Mədənçıxarma sənayesi	1364,0	125,8	46,6
Emal sənayesi	168,7	173,7	5,7
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	66,2	61,8	2,3
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	48,9	84,2	1,7
Tikinti	616,7	104,5	21,1
ondan mənzil tikintisi	288,7	112,9	9,9
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	14,9	134,2	0,5
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	316,5	75,4	10,8
o cümlədən:			
nəqliyyat	316,3	75,4	10,8
poçt və kuryer fəaliyyəti	0,2	147,5	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	30,2	89,7	1,0
İnformasiya və rabitə	29,5	60,3	1,0
ondan rabitə	29,2	60,1	1,0
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	2,3	147,1	0,1
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,8	-	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	130,1	5,0 d.	4,4
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	13,6	58,9	0,5
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	42,7	63,7	1,5
Təhsil	17,7	33,6	0,6
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	11,5	47,6	0,4
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	6,1	175,0	0,2
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	3,7	25,0	0,1

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2020-ci ilin I rübündə aylarında satışdan gəlir, milyon manatla	2020-ci ilin I rübü 2019-cu ilin I rübünə nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	9 242,3	101,2
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	4 841,0	102,9
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	1 545,7	96,4
elektrik malları və mebellər	528,4	100,1
kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	63,6	98,3
əczaçılıq və tibbi mallar	144,7	130,5
avtomobil yanacağı	481,9	97,7
digər qeyri-ərzaq məhsulları	1 637,0	100,8

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2020-ci il aprelin 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	15637,4	119,8
o cümlədən:		
qısamüddətli	2800,5	107,0
uzunmüddətli	12836,9	123,0
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	1386,8	89,0
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, faizlə	8,9	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2020-ci ilin I rübü, milyon manat *	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	7832,37	100,0	42,8
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	263,39	3,4	1,4
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	744,04	9,5	4,1
Torpaq vergisi	2,92	0,04	0,02
Əmlak vergisi	41,84	0,5	0,2
Əlavə dəyər vergisi	1260,09	16,1	6,9
Sadələşdirilmiş vergi	92,99	1,2	0,5
Aksiz	209,98	2,7	1,1
Yol vergisi	30,77	0,4	0,2
Mədən vergisi	32,54	0,4	0,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	308,09	3,9	1,7
Digər daxilolmalar	4845,72	61,9	26,5

*2020-ci ilin yanvar-mart ayları üzrə dərc edilmiş operativ rəqəmlərə Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında müvafiq dəyişikliklər edilmişdir.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2020-ci ilin I rübü, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	5254,56	100,0	28,68
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	935,73	17,8	5,11
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	592,86	11,3	3,24
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	386,45	7,4	2,11
Təhsil	700,50	13,3	3,82
Səhiyyə	252,47	4,8	1,38
Sosial müdafiə və sosial təminat	935,91	17,8	5,11
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	76,92	1,5	0,42
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	42,11	0,8	0,23
Kənd təsərrüfatı	274,40	5,2	1,50
Ətraf mühitin mühafizəsi	33,92	0,6	0,18
İqtisadi fəaliyyət	865,29	16,5	4,72
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	158,00	3,0	0,86
Profisit/kəsir(-)	2577,81	-	14,07

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ

	2020-ci ilin I rübündə	2019-cu ilin müvafiq dövründə	2019-cu ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	22 017,8	22 718,3	96,9
o cümlədən:			
Dəmir yolu	1 240,5	1 186,8	104,5
Dəniz	788,0	846,0	93,1
Hava	342,0	213,4	160,3
Boru kəməri	15 788,3	16 578,1	95,2
neft kəməri	13 644,0	14 587,9	93,5
qaz kəməri	2 144,3	1 990,2	107,7
Avtomobil	3 859,0	3 894,0	99,1

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞIN DÖVRİYYƏSİ

	2020-ci ilin I rübündə	2019-cu ilin müvafiq dövründə	2019-cu ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	6 982,1	7 321,8	95,4
o cümlədən:			
Dəmir yolu	122,7	107,0	114,7
Dəniz	2,0	1,7	117,6
Hava	728,2	803,4	90,6
Metro	561,1	613,9	91,4
Avtomobil	5 568,1	5 795,8	96,1
avtobus	5 245,5	5 435,7	96,5
taksi	322,6	360,1	89,6

AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*
(I rüb)

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	6843734,3	2636969,3	4206765,0
o cümlədən:			
İtaliya	1947889,3	119441,5	1828447,8
Türkiyə	740439,3	389818,4	350620,9
Rusiya Federasiyası	573933,7	433713,8	140219,9
Çin	423876,4	353007,7	70868,7
Amerika Birləşmiş Ştatları	287926,3	281860,1	6066,2
İsrail	257450,2	3624,2	253826,0
Almaniya	234260,2	137718,4	96541,8
Hindistan	203987,7	34415,6	169572,1
Ukrayna	196514,0	101514,1	94999,9
Yunanıstan	192464,9	4325,7	188139,2
Çexiya	156050,7	12579,8	143470,9
Portuqaliya	122732,2	3982,1	118750,1
Gürcüstan	121250,6	15555,9	105694,7
Tunis	120230,3	1225,1	119005,2
Vyetnam	105476,9	16939,2	88537,7
Avstriya	105030,4	18956,5	86073,9
İran İslam Respublikası	88518,2	78400,1	10118,1
Fransa	79510,6	38319,4	41191,2
İsveçrə	65175,3	24374,6	40800,7
Birləşmiş Krallıq	64394,3	58753,0	5641,3
İspaniya	63889,4	16757,3	47132,1
Avstraliya	58526,5	1064,5	57462,0
Rumıniya	55897,3	12983,8	42913,5
Yaponiya	50267,7	48733,0	1534,7
Türkmənistan	49104,5	45138,0	3966,5
Digər ölkələr	478937,4	383767,5	95169,9

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2020-ci ilin I rübündə		2019-cu ilin I rübünə nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	37968,5	49528,8	109,4	1,6 d.
Təzə meyvə, ton	44787,7	62514,2	72,5	88,0
Kartof, ton	1391,5	605,1	137,3	136,3
Çay, ton	325,1	2225,4	105,4	111,0
Bitki yağları, ton	3389,4	2686,5	2,8 d.	2,3 d.
Mərqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	1097,7	1150,7	2,1 d.	2,1 d.
Şəkər, ton	7100,1	2910,1	116,3	105,1
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	1648,4	2609,4	144,6	148,5
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	2506,8	3379,2	85,5	101,3
Təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu, min dkl	31,7	572,1	31,0	38,4
Tütün, ton	1074,6	2723,2	72,7	77,2
Bentonit gili, ton	36029,2	2193,9	65,2	73,5
Xam neft, min ton	7576,4	3522698,2	98,4	99,7
Xam neft, min ton (ARDNŞ və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	7605,2	2772200,6	93,0	75,0
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	39605,8	24859,8	68,9	71,2
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, min ton	175,2	61332,2	124,2	94,2
Maye qaz, ton	11928,2	2101,5	58,3	52,9
Təbii qaz, milyon kubmetr	1390,7	161926,4	46,8	38,1
Təbii qaz, milyon kubmetr (ARDNŞ və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	3607,2	763961,1	104,0	122,1
Neft koksu, ton	17385,7	1576,3	37,5	34,5
Polietilen, ton	31010,8	21493,5	115,8	96,0
Pambıq lifi, ton	29668,1	42795,8	115,9	114,5
Pambıq ipliyi, ton	3773,8	8602,2	140,3	133,4
Qara metallardan borular, ton	5874,1	4666,3	1,8 d.	1,9 d.
Emal olunmamış alüminium, ton	7837,1	13859,8	90,2	83,5

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2020-ci ilin I rübündə		2019-cu ilin I rübünə nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	2398,9	8968,9	109,8	135,1
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	7123,7	8186,0	73,0	80,5
Kərə yağı, digər süd yağları və pastaları, ton	3957,5	19750,6	149,4	146,0
Kartof, ton	64276,6	17811,4	96,2	102,7
Təzə tərəvəz, ton	9153,6	4742,2	1,7 d.	1,6 d.
Təzə meyvə, ton	43524,6	38904,8	114,6	109,1
Çay, ton	3388,6	12692,6	125,5	127,1
Buğda, min ton	165,5	36180,4	40,8	39,7
Bitki yağları, ton	27974,2	24583,1	103,0	120,2
Xam şəkər və şəkər, ton	21038,1	7053,4	24,8	22,3
Siqaretlər, milyon ədəd	253,5	4904,9	20,2	26,1
Sement və sement klinkerləri, ton	8334,9	1754,8	112,1	98,9
Dərman vasitələri, ton	4765,9	76273,5	1,8 d.	148,2
Mineral gübrələr, ton	65136,8	17973,2	74,7	62,4
Polietilen, ton	10950,6	11928,5	104,1	97,8
Rezin şinlər, min ədəd	460,0	16675,4	108,2	116,1
Polad prokatı, ton	97896,3	75522,2	1,7 d.	1,8 d.
Qara metallardan çubuqlar, ton	55658,8	30879,1	1,7 d.	1,8 d.
Qara metallardan küncüklər, ton	8933,7	6393,5	88,7	88,8
Qara metallardan borular, ton	41003,4	74586,2	101,3	119,4
Məişət kondisionerləri, ədəd	9583	3177,3	44,0	56,5
Məişət soyuducuları, ədəd	6493	1727,1	150,2	134,2
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	50935	9781,3	126,8	120,5
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, min ədəd	181,8	23126,0	1,6 d.	147,5
Minik avtomobilləri, ədəd	14417	140384,8	2,0 d.	151,9
Avtobuslar, ədəd	66	7400,0	150,0	4,6 d.
Yük avtomobilləri, ədəd	972	15075,4	151,2	148,5
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, min ədəd	175,1	13337,6	106,9	90,9

AZƏRBAYCANIN STATİSTİKA TARİXİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏN

ZEYNALOV HÜSEYN YUSİF OĞLU (anadan olmasının 95 illiyinə)

Zeynalov Hüseyin Yusif oğlu 1925-ci il aprelin 3-ü Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1953-cü ildə K.Marks adına Azərbaycan Dövlət Xalq Təsərrüfatı İnstitutunu bitirərək iqtisadçı ixtisasını almışdır. 1950-1952-ci illərdə Azərbaycan SSR Yerli Sənaye Nazirliyinin İstehsal texniki şöbəsində böyük mühəndis, ticarət şöbəsinin müdiri, 1952-1954-cü illərdə Ticarət Nazirliyində Sifarişlər bölməsində müdir və Ticarət Peşə məktəbində müəllim və təlimatçı, 1954-1955-ci illərdə Azərbaycan “Şəhər baş ticarət” və “Baş baqqaliyə malları” idarələrində baş əmtəəşünas, 1955-1959-cu illərdə Ticarət Nazirliyində Ticarətin təşkili şöbəsinin müdiri və kollegiyanın üzvü, 1959-1960-cı illərdə Xalq Deputatları Sovetinin Bakı şəhər İcraiyyə Komitəsində Ticarət şöbəsinin müdiri, 1960-1963-cü illərdə Azərbaycan KPMK-nın Maliyyə-ticarət və plan təşkilatları şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləmişdir.

H.Zeynalov 1963-cü ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Mərkəzi Statistika İdarəsinə rəis təyin olunmuş və bu vəzifədə 1974-cü ilə qədər çalışmışdır.

Onun rəhbərliyi dövründə respublikada dövlət statistikasının təkmilləşdirilməsi, uçot və hesabatın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə əhəmiyyətli işlər həyata keçirilmişdir. Sənaye, tikinti və kənd təsərrüfatı üzrə müəssisələrin hesabatlarının işlənməsinin statistika orqanlarında mərkəzləşdirilməsi işi başa çatdırılmışdır ki, bunun nəticəsində də hesabatların düzgünlüyü yüksəlmiş və işlənmə vaxtı ixtisara salınmışdır. Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafı haqqında illik statistik məcmuələrin, həmçinin respublikada təsərrüfat və mədəni quruculuğun gedişatını əks etdirən təcili, aylıq, rüblük və dövrü statistik informasiyaların bülletenlər, külliyyatlar və kataloqlar şəklində müntəzəm nəşr olunması təşkil olunmuşdur.

1965-ci ildə iqtisadiyyata 1956-cı ildə ləğv edilmiş sahə prinsipi üzrə rəhbərlik olunması bərpa edilmişdir ki, bu da statistik işlərin yenidən təşkilinə səbəb olmuşdur. Plan mənfəətinin yerinə yetirilməsi və onun artım sürəti haqqında hesabat genişləndirilmiş, istehsalın səmərəliliyi göstəricisinə diqqət artırılmışdır.

Sənayedə, tikintidə, kənd təsərrüfatında, təhsildə, səhiyyədə, mədəniyyətdə görülən işlərin vəziyyətinin iqtisadi təhlili üzrə işlər gücləndirilmiş və genişləndirilmişdir. Bu işin daha keyfiyyətli həyata keçirilməsi üçün bir sıra xüsusi müayinələr həyata keçirilmişdi. Belə ki, 1964-1965-ci illərdə mineral gübrələrdən istifadə edilməsi və onların məhsuldarlığın artımına təsiri üzrə kolxoz və sovxozların seçmə müayinəsi, 1967-ci ildə qablaşdırılmış malların ticarəti və satıcısız mağazınların işi haqqında seçmə müayinə təşkil edilmişdir.

Əmək ehtiyatları və ümumilikdə əmək məsələlərinə dair statistikasının inkişaf etdirilməsinin həyata keçirilməsinə və bununla yanaşı, əmək məhsuldarlığının amilləri üzrə təhlil metodlarının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu məqsədlə sənayedə və tikintidə xüsusi statistik müayinələr həyata keçirilmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi statistikasının inkişaf etdirilməsinə başlanılmışdı. 1966-cı və 1972-ci illər üzrə sahələrarası balans hesabatı tərtib edilmişdir.

Partiya, sovet və plan orqanlarının statistik məlumatlarla və iqtisadi təhlil materialları ilə müntəzəm təmin olunması təşkil edilmişdir ki, bu materiallardan da operativ rəhbərlikdə və xalq təsərrüfatının inkişafının planlaşdırılmasında geniş istifadə edilmişdir.

Bu dövrdə dövlət statistikasının təşkilindəki dəyişiklik hər şeydən əvvəl statistika işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması ilə bağlı idi. Hesablama texnikası vasitələrinin xalq

təsərrüfatında tətbiqi üzrə əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Respublikanın bütün rayonlarında dövlət statistikasının məlumat-hesablama stansiyalarının (mərkəzlərinin) yaradılması başa çatdırılmışdır.

Kolxozlarda, sovxozlarda, müəssisələrdə və təşkilatlarda uçotun mexanikləşdirilməsi üzrə işlər genişləndirilmişdir. Mərkəzi Statistika İdarəsinin tədris kombinatı vasitəsilə kütləvi peşələrin uçotunun mexanikləşdirilməsi-hesablama texnikasına xidmət üzrə operatorların və mexaniklərin, mühasiblərin hazırlanması və digər uçot işçilərinin ixtisaslarının artırılması sahəsində işlər həyata keçirilmişdir.

Hüseyn Zeynalovun rəhbərliyi dövründə Mərkəzi Statistika İdarəsi tərəfindən həyata keçirilən ən böyük işlərdən biri 1970-ci ildə əhalinin siyahıyaalınması olmuşdur. Bu siyahıyaalmada birinci dəfə olaraq başdan-başa və seçmə (25%) qayda tətbiq edilmişdir. Siyahıyaalmada əməkqabliyyətli yaşda olan, ev təsərrüfatında və şəxsi yardımçı təsərrüfatlarda çalışan şəxslər haqqında məlumatlar toplanmışdır. 01.01.1972-ci il vəziyyətinə respublikada mövcud olan təsərrüfat hesablı müəssisə və təşkilatlarda, 01.01.1973-cü il vəziyyətinə isə büdcə təşkilatlarında əsas fondların inventarizasiyası və yenidən qiymətləndirilməsi təşkil edilmişdir ki, onların yekun materiallarından da amortizasiya normalarının, fonda görə ödəmələrin, topdan satış qiymətlərinin dəqiqləşdirilməsində və digər iqtisadi məsələlərin həllində istifadə edilmişdir.

Bununla yanaşı, H.Zeynalovun rəhbərliyi dövründə iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, 1972-ci ildə Dövlət Statistika Komitəsinin hazırda yerləşdiyi bina istifadəyə verilmişdir.

Hüseyn Zeynalov Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin 1974-cü il 27 sentyabr tarixli Fərmanına əsasən Ticarət naziri təyin olunmuşdur.

H.Zeynalov öz fəaliyyəti dövründə “Oktyabr inqilabı”, 2 dəfə (1966 və 1971-ci illərdə) “Qırmızı Əmək Bayrağı” ordenləri ilə və dörd medalla mükafatlandırılmışdır. Statistika orqanlarında uzunmüddətli və qüsursuz işlərinə görə 1968-ci ildə H.Zeynalova Azərbaycan Respublikasının “Əməkdar iqtisadçısı” adı verilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı seçilmişdir. O, iqtisad elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır.

H.Zeynalov 16 may 2009-cu ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Məqalələrin təqdim olunma qaydaları

“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 21 dekabr tarixli, 2621 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2013-2017-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq Dövlət Statistika Komitəsinin təsisçiliyi ilə nəşr olunur.

Jurnal 07.10.2015-ci il tarixində 4004 nömrəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmiş, ISSN 2413-6557 nömrəsi ilə Beynəlxalq Standart Seriya Nömrəsi Beynəlxalq Mərkəzində qeydiyyatdan keçirilmiş və 31 mart 2017-ci il tarixli (Protokol № 06-R) qərarla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyəti tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəticələrin siyahısı”na iqtisad elmləri üzrə daxil edilmişdir.

Jurnalda statistika elminin nəzəri-metodoloji əsasları, iqtisadi, sosial, ekoloji və demoqrafik proseslərin statistik təhlili, iqtisadiyyat və sosial sahələr ilə bağlı digər məqalələrə üstünlük verilməklə başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş məqalələr dərc olunur. Məqalələr azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrdə müəlliflər aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar:

1. Məqalə qrafiki materiallar, cədvəllər, düsturlar, xülasə və ədəbiyyat siyahısı daxil olmaqla ümumi həcmi 10 səhifədən çox olmamalı və azərbaycan, rus və ya ingilis dillərindən birində hazırlanmalıdır.
2. Məqalə kağızda və ya elektron versiyada olmalıdır. Kağız versiyası imzalanmış şəkildə redaksiyaya təqdim edilməli, elektron versiyası isə kompakt diskdə verilməli, yaxud jurnalın elektron poçtuna (stat.xeber@azstat.org) göndərilə bilər.
3. Mətn Microsoft Office Word proqramında **A4** formatda, **Times New Roman–12** şriftində, **1,0** intervalında yığılmalı, soldan **25 mm**, sağdan **15 mm**, yuxarıdan **20 mm**, aşağıdan isə **19 mm** boş sahə buraxılmalıdır.
4. Məqalələr aşağıdakı ardıcılıqla tərtib edilməlidir: məqalənin adı (böyük hərflərlə, qalın şriftlə), müəllifin adı və soyadı (yalnız ilk hərfləri böyük olmaqla, qalın şriftlə), açar sözlər, mətn, xülasə və ədəbiyyat siyahısı. Məqalədə yarımbaşlıqlardan istifadə edildiyi halda, onun yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələnməklə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən əvvəl və sonra əlavə bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Mətnə sözlər bütöv yazılmalı, “-” işarəsi ilə sətirdən-sətrə keçirilməməlidir.
5. Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəklın sol küncündə yerləşdirilərək ərəb rəqəmləri ilə ardıcıl nömrələndirilən müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözlərindən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqlarının ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Cədvəlin sütunlarının adı qısa olmalı, ölçü vahidləri göstərilməlidir.
6. Məqalədə müəllif(lər)in işlədiyi müəssisə(lər) və həmin müəssisənin (müəssisələrin) ünvan(lar)ı, müəllif(lər)in elektron poçt ünvan(lar)ı göstərilməlidir.
7. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə və ya mətnə istinad olunan ədəbiyyatların rast gəldiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir (məsələn, [1] və ya [1, səh.119] kimi işarə olunmalı). Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya

tezinin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi Qaydaları» haqqında təlimatın 10.2-10.4.6 maddələrinə əsasən “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələblərinə riayət etmək lazımdır.

9. Xülasə məqalənin hazırlandığı dildən əlavə başqa iki dildə verilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-biri ilə eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllifin və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin və ya müəlliflərin tam ad(lar)ı göstərilməlidir. Xülasələrin həcmnin 8-10 sətir olması tövsiyə olunur.
10. Hər məqalədə UOT indeksi, PACS kod tipi və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməli (məqalə və xülasənin yazıldığı dillər) və 5 sözdən az olmamalıdır.
11. Siyahıda göstərilən ədəbiyyatların müəlliflərinin soyadı, adının ilk hərfi, mənbənin adı, nəşr yeri və çap olunduğu il göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrə üstünlük verilməlidir.
12. Təqdim edilən əlyazmalara redaksiya heyəti tərəfindən baxıldıqdan sonra onun dərc edilib-edilməsinə qərar verilir və bununla bağlı müəllif məqalə qəbul olunduqdan sonra ən gec bir ay müddətində yazılı şəkildə məlumatlandırılır.
13. Məqalə müəllif(lər)inə redaksiya tərəfindən bir nüsxə jurnal pulsuz verilir, jurnalın elektron versiyası isə Dövlət Statistika Komitəsinin internet səhifəsində yerləşdirilir.
14. Müəllif(lər) məqalənin keyfiyyətinə, göstərilən faktların və elmi nəticələrin doğruluğuna və digər məlumatlara görə cavabdehlik daşıyır.

Redaksiyanın ünvanı: Dövlət Statistika Komitəsi, AZ 1136, Bakı şəh., İnşaatçılar pr. 81.

Tel: (012) 538 77 19

e-poçt: stat.xeber@azstat.org

Правила представления статей

Научно-практический журнал «Вестник статистики» был учрежден Государственным Комитетом по Статистике Азербайджанской Республики во исполнение «Государственной Программы развития официальной статистики в Азербайджанской Республике в 2013-2017 гг.», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики от 21 декабря 2012 года за № 2621.

7 октября 2015 года журнал был включен в реестр печатных изданий Министерства Юстиции Азербайджанской Республики под № 4004, зарегистрирован в Международном Центре, получил Международный стандартный серийный номер ISSN 2413-6557 и по решению Президиума Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики от 31 марта 2017 года (Протокол № 06-R) включен в «список научных публикаций, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по экономическим наукам в Азербайджанской Республике».

В журнале издаются статьи, в которых затрагиваются вопросы теоретико-методологических основ статистической науки, статистического анализа экономических, социальных, экологических и демографических процессов, а также другие статьи, по экономической и социальной проблематике, которые не были опубликованы в других изданиях. Статьи подготавливаются на азербайджанском, русском или английском языках.

Авторы, предоставляющие в редакцию статьи должны учитывать следующее:

1. Статья не должна быть больше 10 страниц, включая графические материалы, таблицы, формулы, резюме и список литературы и должна быть написана на одном из трех языков: азербайджанском, русском или английском.
2. Статья должна быть в электронном форме и на бумажном носителе. Бумажная версия статьи должна быть предоставлена в редакцию журнала с соответствующей подписью автора, а электронная версия может быть предоставлена в редакцию журнала на компакт диске или выслана по электронной почте (stat.xeber@azstat.org).
3. Текст статьи должен быть набран с помощью программы Microsoft Office Word в формате А4. Шрифт текста **Times New Roman**, размер шрифта **12**, интервал **1,0**. На страницах оставляются поля слева **25** мм, справа **15** мм, сверху **20** мм и снизу **19** мм.
4. Статьи должны оформляться в следующей последовательности: название статьи (выделяются прописными буквами, жирным шрифтом), имя и фамилия автора (только первые буквы прописными, жирным шрифтом), ключевые слова, текст, резюме и список литературы. При использовании в статье подзаголовков, только первые буквы должны быть выделенными, жирным шрифтом и пронумерованы. Перед и после заголовка и подзаголовка, таблиц и рисунков необходимо оставлять промежуток размером в один интервал. Слова в статье должны писаться полностью, слова нельзя переносить с одной строки на другую с использованием знака «-».
5. Таблицы и рисунки должны иметь заголовки. Заголовки для таблиц должны быть размещены в правом углу над таблицей, для рисунков в левом углу под рисунком. Заголовки должны быть напечатаны, после последовательно пронумерованных арабскими цифрами соответствующих слов «таблица» и «рисунок». Заголовки таблиц и рисунков должны быть напечатаны прописными буквами и жирным шрифтом. Название колонок таблицы должны быть короткими, должны быть указаны единицы измерения.
6. В статье должны быть указаны название учреждения (учреждений), в котором работает автор (авторы) и адрес (адреса) данного учреждения (учреждений), адрес (адреса) электронной почты автора (авторов).
7. В конце научной статьи в соответствии с характером статьи и областью науки должны быть четко отмечены научные выводы, к которым пришел автор (авторы), научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т. д.
8. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой статьи. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован в алфавитном порядке или в последовательности в которой встречается ссылаемая литература в тексте (например, обозначаться как [1] или [1, стр. 119]). При повторной ссылке на одну и ту же литературу в другом месте, ссылаемая литература должна быть пронумерована предыдущим номером. Ссылаясь на одни и те же статьи, тезисы симпозиумов, конференций и других влиятельных научных мероприятий должны быть указаны названия статей, докладов и тезисов. При библиографическом описании ссылаемого источника нужно следовать требованиям пункта 10.2-10.4.6 раздела «Использованная литература» инструкции о «Правилах оформлении диссертаций» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
9. Резюме должно быть представлено на двух других языках, отличающихся от языка, на котором написана статья. Резюме статьи, написанные на разных языках должны быть одинаковыми и должны соответствовать содержанию статьи. Научные выводы, к которым пришли автор или авторы, научная новизна, практическая значимость и экономическая эффективность работы и т.д. должны кратко отражаться в резюме. В каждом резюме должно указываться название статьи, полное имя автора или авторов. Рекомендуется

писать резюме объемом 8-10 строк.

10. В каждой статье должны указываться индексы UOT, коды типа PACS и ключевые слова. Ключевые слова должны даваться на трех языках (языки на которых написаны статья и резюме) и не должны быть меньше 5 слов.
11. Для литературы указанного в списке должны указываться фамилии и первые буквы имен авторов, название источника, место и год издания. В списке литературы должно даваться предпочтение научным статьям, монографиям и другим достоверным источникам последних 5-10 лет.
12. Решение о публикации или не публикации предоставленной рукописи принимается после ее рассмотрения редакционным советом и в связи с этим автор письменно уведомляется не позднее 1 месяца после принятия статьи.
13. Автору (авторам) статьи со стороны редакции бесплатно предоставляется 1 экземпляр журнала, а электронная версия журнала размещается на интернет странице Государственного Комитета по Статистике.
14. Автор несет ответственность за качество статьи, достоверность предоставленных фактов, научных результатов и прочей информации.

Адрес редакции: Государственный Комитет по Статистике, AZ 1136, г. Баку, пр. Иншаатчылар 81.

Тел: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@azstat.org

Rules for presentation of articles

Scientific-practical journal “Statistical news” is published by the State Statistical Committee in accordance with the “State Program for the Development of Official Statistics in the Republic of Azerbaijan for 2013-2017”, approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 21, 2012, No. 2621.

The journal was registered on July 7, 2015 with the number 4004 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan and included in the International Standard Serial Number International Center of ISSN 2413-6557 and signed on 31 March 2017 (Protocol No: 06-R) by the Presidium of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan “on the list of the periodical scientific results recommended for publication of the main results of the dissertations in the Republic of Azerbaijan”.

The theoretical and methodological bases of statistical science, statistical analysis of economic, social, ecological and demographic processes, as well as other articles related to economics and social sciences are published in the journal. The articles must be developed in one of Azerbaijani, Russian and English languages.

Authors have to take the followings into account:

1. Total volume of article, including graphical materials, tables, formulas, summaries and list of literature should not exceed 10 pages and should be prepared either in Azerbaijani, English or Russian languages.
2. Article text should be in a paper or electronic form. Paper version must be submitted to editorial office in a signed form; an electronic version could be presented on CD or sent to e-mail (stat. xeber@azstat.org).
3. Article should be in Microsoft Office Word **A4** format, **Times New Roman**, Font **12**, line

spacing – **1,0**, margins: left - **25 mm**, right - **15 mm**, top – **20 mm**, bottom – **19 mm**.

4. Article should be compiled in a following sequence: title of article (in capitals, bold), name and surname of author (only first letters in capitals, bold), keywords, text, summary and list of literature. If subtitles, only first letter is written in capitals, bold and numbered. Before and after titles and subtitles, tables and pictures it is necessary to skip down one space. Words in the text should be written completely, it shouldn't be allowed to skip from line to line with a sign “-”.
5. Tables and pictures have to be titled and these titles for tables should be placed at the right corner of the top of the table, for pictures – at the left corner of the bottom of the picture; titles should be numbered by Arabic figures which have to be indicated correspondingly after words “table” and “picture”. First letters of titles of tables and pictures should be written in capitals and bold. Names of tables' columns should be short and measurement units have to be indicated.
6. Institution(s) where author(s) works and address(es) of this (these) institution(s), e-mail(s) of author(s) should be indicated in the article.
7. At the end of research article the conclusions reached by author(s), scientific novelty of a paper, importance of its application, economic efficiency and etc. should be clearly indicated in accordance with nature of domain of science and article.
8. As regard to the subject of article the scientific sources should be referred. List of literature at the end of article should be numbered either by sequence of referred literature met in the text (for example, it should be indicated as [1] or [1, page 119] or by alphabetical order. If the same literature is referred again in another part of the text, then the referred literature should be indicated by previous number. When referring to the same articles, theses of symposiums, conferences and other important scientific events the title of article, paper or thesis has to be indicated. When specifying the bibliographic description of referred source it is necessary to rely on requirements of item 10.2-10.4.6 of the section “List of literature” of effective guideline on “Compilation rules of the dissertations” of the High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.
9. Summary should be provided in two languages other than language of article. Summaries of article in several languages should be the same and correspond to the content of article. Summary should reflect condensate of conclusions reached by author or authors, scientific novelty of a paper, importance of its application and etc. Each summary should specify title of article, full name(s) of author(s). It is recommended summary to be of 8-10 lines.
10. UOT indices or PACS-type codes and keywords should be specified in each article. Keywords should be given in three languages (languages of articles and summaries) and be not less than 5 words.
11. Surnames, first letter of names of authors of the used literature, source, place of publication and a year of issue should be specified in the list. In the list of literature scientific articles and monographs of the last 5-10 years and other reliable sources are preferable.
12. After editorial office staff reviews the presented manuscripts it is made decision whether publish it or not and the author is informed about it at the latest during a month.
13. Editorial office presents a copy of journal to author(s) of article free of charge; e-version of journal is posted on the web-page of the State Statistical Committee.
14. Author bears responsibility for quality of article, reliability of the indicated facts and scientific results and other information.

Address of editorial office: State Statistical Committee, Baku city, Inshaatchilar av. 81, AZ 1136.

Tel: (012) 538 77 19

e-mail: stat.xeber@azstat.org

Korrektor: Arzu Salmanova

Çapa imzalanmıřdır: 20.05.2020